

SAMEN ONTDEKKEN

Hoe komt een 2-kaderleerling tot zijn levensbeschouwelijke keuzes en hoe verwerkt en verwoordt hij deze zodat ik als docent mijn werkvormen hierop aan kan laten sluiten?

Afstudeerscriptie

Deze scriptie is uitgevoerd op het Etty Hillesum Lyceum, locatie 'Het Stormink' onder begeleiding van de Christelijke Hogeschool Ede.

Uitgevoerd door: Peter de Jong

Opdrachtgever: Jacob Bosma

Begeleider: Cees Stavleu

Beoordelaar: Laurens Snoek

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Projectplan.....	3
Onderzoeksmethode	7
Hoofdstuk 1: Waar staat de 2-kaderleerling in zijn levensbeschouwelijke ontwikkeling?	9
Hoofdstuk 2: Wat is het begripsvermogen van de 2-kaderleerling als het gaat om levensbeschouwelijke onderwerpen?	11
Literatuur	11
Praktijk	13
Hoofdstuk 3: Hoe komt de 2-kaderleerling tot nadenken over levensbeschouwelijke keuzes en onderwerpen?	17
Literatuur	17
Praktijk	18
Hoofdstuk 4: Wat zijn belangrijke manieren voor de 2-kaderleerling om te komen tot een antwoord op levensbeschouwelijke vragen?	22
Praktijk	23
Hoofdstuk 5: Wat kenmerkt de omgeving waarin een 2-kaderleerling over zijn levensbeschouwelijke vragen kan en durft te praten?	26
Praktijk	27
Conclusie.....	30
Aanbevelingen.....	32
Bibliografie.....	34
Bijlage 1: Resultaten Enquêtes.....	35
Bijlage 2: Samenvatting	42

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie met de titel ‘Samen ontdekken’. Deze scriptie bevat een onderzoek naar de levensbeschouwelijke ontwikkeling van de 2-kaderleerling en de manieren van werken die hier bij passen. Dit onderzoek is uitgevoerd op een middelbare school in Deventer in twee 2-kaderklassen. Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn afstuderen voor de opleiding ‘Leraar Godsdienst/Levensbeschouwing’ aan de Christelijke Hogeschool in Ede en in opdracht van de vakgroep Levensbeschouwing aan het Stormink, onderdeel van het Etty Hillesum Lyceum in Deventer.

In de beginfase van het afstudeertraject heb ik samen met de opdrachtgever Jacob Bosma en mijn afstudeerbegeleider Cees Stavleu een onderzoeksvraag en deelvragen geformuleerd. Het onderzoek dat is uitgevoerd bevat een literatuuronderzoek en een uitgewerkte enquête onder de leerlingen. Aan de hand van deze onderzoeksresultaten worden enkele conclusies en aanbevelingen gedaan die u als lezer verder kunnen helpen in het lesgeven aan 2-kaderleerlingen. Tijdens het onderzoek stonden mijn opdrachtgever Jacob Bosma, mijn begeleider Cees Stavleu en mijn beoordelaar Laurens Snoek voor mij klaar om mij te helpen als ik vragen had zodat ik verder kon met mijn onderzoek.

Ik wil mijn opdrachtgever Jacob Bosma bedanken voor de hulp bij mijn onderzoek en voor de mogelijkheid om het onderzoek te doen. Ook ik mijn begeleider Cees Stavleu bedanken voor de hulp bij het formuleren van een goede onderzoeksvraag en goede deelvragen. Dit heeft mij erg geholpen in het doen van het onderzoek. Daarnaast bedank ik hem voor de feedback op het eindproduct en de verdere begeleiding. Ook wil ik mijn beoordelaar Laurens Snoek bedanken voor het beoordelen van het product en de hulp die hij mij gegeven heeft.

Ik ben de leerlingen dankbaar voor het invullen van de enquête en met het feit dat ze hier iets van zichzelf durven laten zien. Ik hoop dat dit als resultaat heeft dat de lessen beter op hen afgestemd zijn zodat het hen helpt in de levensbeschouwelijke ontwikkeling. Van mijn collega's heb ik veel support en tips ontvangen. In het bijzonder wil ik hier Marco van der Spek noemen die mij in dit proces heeft gesteund. Tot slot wil ik mijn vrouw bedanken dat ze me gesteund heeft in deze drukke tijd en dat ze me geholpen heeft door mee te lezen en feedback te geven op het product.

Ik wens u veel leesplezier en hoop dat dit product zal bijdragen aan de verbetering van het vak Levensbeschouwing.

Peter de Jong

18-08-2016

Projectplan

Aanleiding/motivering:

De school waar dit onderzoek plaats vindt is een school waar leerlingen vanuit allerlei culturen en achtergronden les krijgen rond het vak levensbeschouwing. Doordat leerlingen allemaal een andere godsdienstige opvoeding hebben gehad is het niveauverschil in levensbeschouwelijke voorkennis en daarbij het verwoorden van deze kennis merkbaar bij de leerlingen. De leerlingen hebben een verschillend besef van levensvragen en hierdoor is het lastig in te schatten welke werkvormen bijdragen aan de levensbeschouwelijke vorming van de leerlingen.

Probleemstelling:

Welke levensbeschouwelijke onderwerpen houden de 2-kaderleerling bezig en hoe verwoordt hij deze?

Professionele en/of maatschappelijke relevantie van het onderwerp

Levensbeschouwing is een vormend vak binnen de onderwijsinstelling waar ik werkzaam ben. Momenteel is het lastig om de leerlingen op maat vormend onderwijs aan te bieden. Door dit onderzoek wil ik ontdekken hoe ik beter kan aansluiten bij de leerlingen in hun levensbeschouwelijke vorming.

Doelstelling

Mijn doel is om in kaart te brengen waar de leerlingen staan in hun levensbeschouwelijke ontwikkeling en in hoeverre het verschil maakt of de leerlingen een religieuze achtergrond voor hun levensbeschouwelijke ontwikkeling hebben of niet. Ik wil hierin kijken naar welke onderwerpen een belangrijke rol spelen in het leven van deze leerlingen en op welke manier ze over deze levensvragen nadenken en deze verwoorden.

Vraagstelling

Hoe komt een 2-kaderleerling tot zijn levensbeschouwelijke keuzes of onderwerpen en hoe verwerkt en verwoordt hij deze, zodat ik als docent en mijn vakgroepsgenoten onze werkvormen hierop aan kan laten sluiten, zodat de leerlingen een goed vormingsproces doormaken?

Aangescherpte vraagstelling ten behoeve van het onderzoek

Hoofdvraag:

Hoe komt een 2-kaderleerling tot zijn levensbeschouwelijke keuzes en hoe verwerkt en verwoordt hij deze zodat ik als docent mijn werkvormen hierop aan kan laten sluiten?

Deelvragen:

- Waar staat de 2-kaderleerling in zijn levensbeschouwelijke ontwikkeling?
- Wat is het begripsvermogen van de 2-kaderleerling als het gaat om levensbeschouwelijke onderwerpen?
- Hoe komt de 2-kaderleerling tot nadenken over levensbeschouwelijke keuzes en onderwerpen?
- Wat zijn bij deze leerling belangrijke manieren om te komen tot een antwoord op levensbeschouwelijke vragen?
- Wat kenmerkt de omgeving waarin een 2-kaderleerling over zijn levensbeschouwelijke vragen kan en durft te praten?

- Conclusies en aanbevelingen.

Verantwoording van deelvragen

- Waar staat de 2-kaderleerling in zijn levensbeschouwelijke ontwikkeling?
Bij deze deelvraag wil ik onderzoeken waar de leerling zich bevindt volgens de ontwikkelingspsychologie. Wat zijn kenmerken van de leerlingen van deze leeftijd bij het levensbeschouwelijk benaderen van de wereld om hen heen en de ontwikkeling hierin? Dit gaat onder andere over de ontwikkeling van het reflectievermogen en de manieren waarop deze leerlingen dit doen. Dit wil ik onderzoeken door in de literatuur hoe de levensbeschouwelijke ontwikkeling van kinderen verloopt en wat er specifiek beschreven wordt over de kaderleerling.
- Wat is het begripsvermogen van de 2-kaderleerling als het gaat om levensbeschouwelijke keuzes en onderwerpen?
Bij deze deelvraag wil ik onderzoeken hoe een leerling zijn levensbeschouwelijke keuzes en onderwerpen verwoordt. Wat zijn begrippen die hij gebruikt en in hoeverre snapt hij nieuwe begrippen? Op deze manier kun je zien waar raakvlakken liggen om werkvormen op aan te bieden en in hoeverre je een leerling juist kan overvragen. Ik wil dit onderzoeken door te zien wat de literatuur hierover schrijft en door middel van de enquête onder de leerlingen.
- Hoe komt de 2-kaderleerling tot nadenken over levensbeschouwelijke onderwerpen?
Bij deze deelvraag wil ik onderzoeken welke bronnen de leerling sterk beïnvloeden in het komen tot levensbeschouwelijke onderwerpen. Een kaderleerling wordt sterk van buitenaf beïnvloed en is over het algemeen niet kritisch op deze beïnvloeding. Ik wil onderzoeken wie deze beïnvloeders zijn en hoe groot deze invloed is op deze leerlingen. Ik wil dit onderzoeken door te zien wat de literatuur hier over schrijft en door middel van de enquête onder de leerlingen.
- Wat zijn bij deze leerling belangrijke manieren om te komen tot een antwoord op levensbeschouwelijke vragen?
Bij deze deelvraag wil ik onderzoeken hoe een kaderleerling op zoek gaat naar antwoorden op zijn levensvragen. Vanuit de literatuur weten we dat leerlingen van het VMBO veel waarde hechten aan wat mensen zeggen die ze veel autoriteit toekennen (dit in tegenstelling tot leerlingen van Havo/VWO). Ik wil onderzoeken wie deze autoriteiten voor de leerlingen zijn en waarom deze personen dat zijn. Ik wil dit onderzoeken door in de literatuur te zien wat hier over geschreven is en door de enquête onder de leerlingen te bevragen over deze autoriteiten.
- Wat kenmerkt de omgeving waarin een 2-kaderleerling over zijn levensbeschouwelijke vragen kan en durft te praten?
In deze deelvraag ga ik onderzoeken in welke omgeving de 2-kaderleerling over zijn vragen durft te praten. Een kenmerk van de kaderleerling is dat hij sterk hecht aan groepen en zich hier ook sterk door laat vormen. Door dit te onderzoeken wil ik ontdekken welke groepen dit zijn en of het ook verschil maakt in hoe verre men zich veilig voelt in de verschillende groepen. Ik wil dit onderzoeken door te zien wat de literatuur zegt over het groepsgedrag van de VMBO leerling en ik wil in de enquête onderzoeken hoe de leerlingen deze omgevingen benoemen en wat hierin voor hen belangrijke voorwaarden zijn om tot een veilige omgeving te komen.

Onderzoeksmethode

- Literatuuronderzoek: Ik wil in de literatuur op zoek gaan naar de levensbeschouwelijke ontwikkeling bij jongeren. Ik wil hier ook onderzoeken of er verschil is tussen de ontwikkeling van gelovige leerlingen en niet-gelovige leerlingen. Ik wil me in mijn literatuuronderzoek voornamelijk richten op de godsdienstige ontwikkeling (ontwikkelingspsychologie) en op de manieren van leren van de kaderleerling (pedagogiek en didactiek).
- Enquête leerlingen: Ik wil een digitale enquête uitzetten waarbij ik leerlingen stellingen voorleg over levensbeschouwelijke thema's waarbij ze aan kunnen geven in hoe verre ze nadenken over deze thema's en op welke manieren ze tot dit nadenken worden gezet. Daarnaast wil ik hierin bevragen wat voor hen belangrijke autoriteiten zijn in het komen tot levensvragen en het vinden van antwoorden op deze vragen. Ten slotte wil ik onderzoeken in welke omgevingen deze leerlingen nadenken over levensvragen en hoe ze deze omgevingen waarderen. De vragen in de enquête worden na het literatuuronderzoek opgesteld zodat ik de theorie kan vergelijken en toetsen aan de praktijk zodat literatuur en de enquête samen een antwoord kunnen geven op de hoofd- en deelvragen.

Een concreet stappenplan van het hele project

Week 14: Uitzoeken literatuuronderzoek

Week 15-16: Lezen literatuur

Week 17-18: Verwerken literatuur en opstellen enquête

Week 19: Afnemen enquêtes

Week 20: Afnemen observaties

Week 21: Verwerken observaties

Week 22: Schrijven conclusies en aanbevelingen

Week 23: Inleveren eindproduct

Afsluiting van het stappenplan met opzet slotfase van het project

Ik schrijf een rapport wat weergeeft: 'Welke levensbeschouwelijke onderwerpen houden de 2-kaderleerling bezig en hoe verwoordt hij deze? Naast dit rapport met daarin de aanbevelingen zal ik enkele werkvormen aanbieden en dit zal ik presenteren en bespreken in de vakgroepvergadering.

Concrete projectresultaten:

Een rapport waarin staat waar de kader leerling in kaart wordt gebracht welke levensbeschouwelijke onderwerpen houd de 2 kader leerling bezig en hoe hij deze verwoord. Dit wil ik doen door te onderzoeken wat onderwerpen zijn waar de leerling over kan nadenken en op welke manier hij dit doet en hoe hij tot deze onderwerpen komt. Daarnaast een presentatie waarin ik handvatten geef waarmee mijn collega's in de toekomst kunnen werken.

Kwaliteit

Ik wil dat dit product bijdraagt aan de vak ontwikkeling binnen de school. Daarnaast wil ik aansluiten bij de profielen die de binnen het kader/Mavo team zijn ingevuld. Ik wil dit doen door binnen de school een breed onderzoek te doen in de kaderklassen en dit te onderbouwen met vakliteratuur. Vanuit de opdrachtgever zijn er geen eisen gesteld van kwaliteit. Wel dat het rapport inzichtelijk moet maken waarom welke werkvormen aansluiten bij de kaderleerling.

Lijst van bestudeerde literatuur uit het vooronderzoek + lijst van nog te bestuderen literatuur

- Burgerschapsvorming en identiteitsontwikkeling, een bijdrage aan pedagogische kwaliteit in het onderwijs. Gepubliceerd door van Gorkum.
- Stages of faith, The psychology of human development and the quest for meaning, J.W. Fowler
- Godsdienstpedagogiek van de hoop, Grondlijnen voor religieuze vorming, B. Roebben
- Godsdienstpedagogiek, Dimensies en spanningsvelden. E.T. Alii
- www.vmbo-venster.nl/Portals/0/documenten/diversen/Leerlingprofielen.pdf
- Leerlingprofielen Etty Hillesum Lyceum locatie Het Stormink, Verdieping 3 Kader/Basis
- Inspelen op leergedrag van VMBO leerlingen, uitgever IVA
- De vmbo-leerling. Onderwijs pedagogische- en ontwikkelingspsychologische theorieën. CPS onderwijsontwikkeling en advies

De momenten waarop je je afstudeerbegeleider de kans geeft feedback te geven op concept-producten.

- Na het schrijven van het literatuuronderzoek
- Na het schrijven van de uitwerking van het praktijkonderzoek
- Op het eindproduct.

Organisatie

Etty Hillesumlyceum locatie het Stormink.

Onderzoeksmethode

In het onderzoek is gekozen voor twee onderzoeksmethoden. Allereerst is er een literatuuronderzoek gedaan en vanuit deze kennis zijn enquêtes opgesteld. In de hoofdstukken wordt eerst een deel literatuuronderzoek uitgewerkt en vervolgens wordt deze literatuur getoetst in de praktijk. Op deze manier is te zien hoe de theorie zich praktisch uitwerkt in de context van de school waar het onderzoek plaats vindt en is te zien welke onderdelen van de theorie relevant zijn voor deze onderwijscontext.

Literatuuronderzoek

In de literatuur is op zoek gegaan naar de levensbeschouwelijke ontwikkeling bij jongeren. Hier is ook (kort) onderzocht of er verschil is tussen de ontwikkeling van gelovige leerlingen en niet-gelovige leerlingen. Het literatuuronderzoek richt zich voornamelijk op de godsdienstige ontwikkeling (ontwikkelingspsychologie) en op de manieren van leren van de kader leerling (pedagogiek en didactiek). Bij de godsdienstige ontwikkeling is onderzocht naar wat kenmerkend is voor de 2-kaderleerling in zijn manier van levensbeschouwelijk denken en spreken. Er is verder onderzocht welke mensen en/of groepen mensen invloed hebben op deze jongere en wat deze invloed is. In de pedagogiek en didactiek is vooral onderzocht wat specifiek is voor de 2-kaderleerling in zijn manier van leren en hoe de docent hier op een goede manier mee om kan gaan.

In het onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende soorten bronnen (Jan Pieter Verckens, 2008):

- Er zijn verschillende boeken gebruikt die de ontwikkeling van de leerling beschrijven;
- Er is gebruik gemaakt van websites die relevant zijn voor het werkveld;
- Interne onderzoeken vanuit de praktijkplaats;
- Lesmethoden.

Enquête leerlingen

Er is een digitale enquête uitgezet, waarbij de leerlingen stellingen zijn voor gelegd over levensbeschouwelijke thema's waarbij ze aan kunnen geven in hoe verre ze nadenken over deze thema's en op welke manieren ze tot dit nadenken worden gezet. Daarnaast worden ze hierin bevraagd wat voor hen belangrijke autoriteiten zijn in het komen tot levensvragen en het vinden van antwoorden op deze vragen. Ten slotte is onderzocht in welke omgevingen deze leerlingen nadenken over levensvragen en hoe ze deze omgevingen waarderen. De vragen in de enquête zijn naar aanleiding van het literatuuronderzoek opgesteld, zodat de theorie kan worden vergeleken en kan worden getoetst aan de praktijk, dit zodat literatuur en de enquête samen een antwoord kunnen geven op de hoofd- en deelvragen.

In de enquête is gebruik gemaakt van enkele gesloten vragen. Dit is gedaan omwille van de tijd die staat voor het onderzoek en doordat de enquête onder veel leerlingen is verspreidt. Hierdoor zou het moeilijk zijn om de vragen met elkaar te vergelijken. Daarnaast is het voor de leerlingen erg belangrijk dat ze weten dat de resultaten anoniem zijn omdat het over persoonlijk zaken kan gaan. Om er voor te zorgen dat niet te achterhalen is van wie de antwoorden komen is het van belang dat de vragen gesloten zijn.

In de onderwijspraktijk waar het onderzoek is gedaan, hebben twee van de drie klassen allemaal de enquête ingevuld. Dit betekent dat twee keer de complete breedte van de klas heeft meegedaan aan het onderzoek en 66% van het totaal van de leerlingen heeft de enquête ingevuld. Dit betekent dat deze

enquête een goed beeld geeft van wat de 2-kaderleerling antwoord op vragen (Jan Pieter Verckens, 2008).

In de enquêtes is gebruik gemaakt van ja/nee vragen en van vragen waarbij leerlingen meerdere antwoorden kunnen geven. De ja/nee antwoorden geven een beeld van in hoe verre de leerlingen passen in het beeld van wat de literatuur schetst over de leerling en waar de klassen staan in hun ontwikkeling. In de vragen met meerdere antwoorden geven leerlingen breder aan wie belangrijk voor hen zijn en kunnen de antwoorden ook verschillen. (Everaert, 2015)

In de vraagstelling is rekening gehouden met het taalgebruik van de leerlingen en worden de begrippen gebruikt die de leerlingen kennen vanuit de lessen levensbeschouwing. Dit zorgt voor helder en eenduidig taalgebruik en de vragen zijn aangepast aan het niveau van de leerlingen (B. Baarda, 2014).

Door de enquêtes en het literatuuronderzoek aan elkaar te verbinden worden conclusies getrokken en worden hier aanbevelingen aan gegeven die bruikbaar zijn voor de sectie levensbeschouwing. Deze resultaten geven een beeld weer van hoe de leerling om gaat met levensbeschouwelijke thema's en hoe hij op een goede manier tot leren komt. De aanbevelingen helpen docenten om werkvormen te kiezen of te ontwikkelen die goed aansluiten bij de plek waar de leerling staat in zijn godsdienstige ontwikkeling en bij de manier van leren die past bij de 2-kaderleerling.

Hoofdstuk 1: Waar staat de 2-kaderleerling in zijn levensbeschouwelijke ontwikkeling?

Als we het hebben over de levensbeschouwelijke ontwikkeling van jongeren is het goed om eerst te kijken naar wat kenmerken zijn van levensbeschouwing, zodat we vervolgens kunnen zien hoe de ontwikkeling van de levensbeschouwing plaats vindt.

De Schepper geeft de volgende definitie voor levensbeschouwing: ‘Levensbeschouwing is het geheel aan impliciete en expliciete overtuigingen, opvattingen en beelden aangaande de mens en de wereld waardoor de alledaagse verschijnselen worden verklaard en betekenis krijgen. Daardoor krijgt het leven een structuur en wordt een basis gelegd voor de samenleving’ (Schepper, 2007). Dit betekent dat de leerling de wereld om zich heen gaat beschouwen en hier een mening en visie over vormt. Doordat een leerling een mens is die van kind-zijn zich ontwikkelt tot volwassene zien we dat zijn overtuigingen, opvattingen en beelden veranderen en dat hij deze zich meer eigen maakt. Ook de verwoording gaat van een kinderlijke manier van spreken richting een volwassen manier van spreken. Bij het vak levensbeschouwing wordt leerlingen geleerd hoe ze de werkelijkheid vanuit een levensbeschouwelijke optiek kunnen bestuderen (Roeben, 2012). Het vak levensbeschouwing heeft als doel om leerlingen te bekwalen tot identiteitsverheldering en tot levensbeschouwelijke communicatie (Roeben, 2012). Om leerlingen goed te kunnen begeleiden is het belangrijk om te zien waar ze zich bevinden in de levensbeschouwelijke ontwikkeling, om vervolgens deze leerling te begeleiden zodat hij zich verder ontwikkelt.

In dit onderzoek spreken we over leerlingen die net naar het voortgezet onderwijs zijn gegaan. We zien dat deze leerlingen zich in de syncretisch-conventionele fase bevinden (Fowler, 1981). Met syncretisch wordt bedoeld dat leerlingen tot een samenhangende levensbeschouwing kunnen komen. Met conventioneel bedoelen we dat leerlingen deze levensbeschouwing grotendeels overnemen van hun omgeving. Deze omgeving kunnen ouders, vrienden of andere groepen zijn. Sommige leerlingen kiezen hierbij voor 1 groep waaraan ze zich spiegelen, terwijl andere leerlingen wisselen tussen de verschillende groepen waarin ze zich bevinden (Schepper, 2007).

Voor leerlingen in deze fase is de mening van de groep erg belangrijk. De wereld draait niet meer alleen om henzelf, maar ze zien dat ze in verbinding staan met de mensen om hen heen. Waar in de mythisch-letterlijke fase (de ontwikkelingsfase voor de syncretisch-conventionele fase) de leerling nog erg gericht is op zichzelf en kopieergedrag laat zien van andere kinderen, zien we in deze fase dat er een groepsethiek ontstaat. Leerlingen willen samen dezelfde groepsregels hebben en conformeren zich hieraan. Waar in de eerdere fase de leerling nog vooral met zijn eigen regels bezig was, gaat de leerling in deze fase zien dat hij in verband staat met anderen en ontstaat er een begin van maatschappelijk denken. De maatschappij is echter te groot voor deze leerling om te zich aan te spiegelen, dus kiest men voor groepen waar ze direct mee te maken heeft (Commissie Kennisbasis Pabo, 2012).

Leerlingen kunnen in syncretisch-conventionele fase ook leren om zich te verplaatsen in de ander en de mening of visie van de ander verwoorden en zo begrijpen (Fowler, 1981). Met dit inlevingsvermogen zien we dat de leerling in staat is om een evenwichtige mening te ontwikkelen en om te zien wat zijn mening doet met anderen (Commissie Kennisbasis Pabo, 2012). Dit is echter wel een ontwikkeling die binnen deze fase begint en daardoor veel oefening nodig heeft. In het begeleiden van de leerlingen in dit proces is het belangrijk dat er veel gereflecteerd wordt, zodat de leerling ziet wat zijn visie met anderen doet en ziet hoe beperkt zijn visie op zaken kan zijn. Het is echter niet mogelijk dat de leerling op een rationele manier zijn standpunt kan vergelijken met de ander waarin hij

zich verplaatst. Dit heeft als reden dat de emotionele betrokkenheid op zijn eigen mening te groot is, waardoor het moeilijk is om dit los te laten. (Schepper, 2007)

In deze fase kunnen leerlingen steeds meer rationeel denken. Waar in eerdere stadia de levensbeschouwelijke keuzes voor de leerling werden gemaakt en waar eigen emotie een grote rol spelen, zien we dat in deze fase de leerling begint met abstract en logisch te denken. Omdat dit pas in een beginnende fase is, zien we dat het geheel van dit denken nog niet logisch is en nog niet met elkaar in verband staat. De visie op de wereld en op de levensbeschouwelijke vragen worden wel steeds meer rationeel doordacht, maar toch kan een jongere zich nog sterk emotioneel verbonden voelen met een overtuiging. Doordat deze emotionele band sterk is, zal de jongere deze overtuiging ook sterk verdedigen. Ook kunnen jongeren snel veranderen van mening, omdat ze erg zoekend zijn naar zingeving en naar een eigen visie. Ze horen dan verschillende meningen en visies en gaan mee in wat voor hen een logisch verhaal is. Doordat veel verhalen voor deze jongeren logisch zijn, zullen ze vaak wisselen van mening. Als ze verder zijn in de ontwikkeling zullen ze meer een eigen mening krijgen en niet zo sterk van mening wisselen. We zien daarnaast dat jongeren visies en meningen kunnen hebben die in tegenspraak zijn met andere meningen van henzelf. Dit omdat ze de wereld nog niet kunnen overzien en daardoor tegengestelde ideeën hebben. Ze denken dus wel steeds rationeler en logischer, alleen omdat het leven beschouwen groot en complex is, zijn ze nog niet in staat een consistente en standvastige visie op het leven te vormen (Burggraaf, 2007).

Leerlingen gaan in deze fase meer beeldend vermogen ontwikkelen. Dit betekent dat waar de leerling eerst letterlijk een plaatje zag, hij nu in staat is om de symboliek achter verschillende afbeeldingen te zien. In verhalen of platen kunnen leerlingen zich verplaatsen en zich vervolgens spiegelen aan deze symboliek. Deze verhalen helpen hen om de wereld te beschouwen en geven richting aan hun leven. Vaak kunnen de leerlingen de betekenis van symbolen op een rationele manier uitleggen, maar deze uitleg kan wel vaag en ondoordacht zijn (Fowler, 1981). Dit heeft als reden dat de leerling aan het begin staat van het verwoorden en overdenken van symbolische betekenissen van verhalen en tekens. Leerlingen zijn gevoelig voor symbolen uit hun directe omgeving. Dit zijn dan de symbolen van de groepen waar deze leerlingen bij willen horen en deze symbolen nemen deze leerlingen dan ook over en krijgen waarde voor hen. Ook het godsbeeld verandert in deze fase. Waar in de eerdere fase de leerlingen een sterk letterlijk godsbeeld hadden, zien we in deze fase dat de leerling een persoonlijk relationeel godsbeeld krijgen (Fowler, 1981). God wordt hier een metgezel en een vriend waar de leerling op terug kan vallen. Het abstracte denken over God als geest en het denken over de grond van ons bestaan komt pas in de volgende fase als de leerling ongeveer 17 jaar oud is. Ook het godsdienstig en symbolisch handelen van belangrijke identificatiefiguren is voor deze leerlingen erg belangrijk. Ze nemen dit voorbeeld over en vinden dit dan ook erg belangrijk. Leerlingen kunnen in deze fase rationeel denken en een visie ontwikkelen worden hierin door hun emotie gestuurd. Dit is ook terug te zien in religieuze jongerenconferenties, waarbij vaak te zien is dat jongeren emotioneel gestuurd worden in keuzes die ze maken, terwijl deze keuzes niet direct vast staan voor de rest van hun leven. (Schepper, 2007)

Hoofdstuk 2: Wat is het begripsvermogen van de 2-kaderleerling als het gaat om levensbeschouwelijke onderwerpen?

Literatuur

De leerling heeft een aantal basisvaardigheden (Schepper, 2007) nodig om te komen tot een goede verwerking van levensvragen en om tot een goede levensbeschouwelijke ontwikkeling te komen. Deze basisvaardigheden zullen hieronder benoemd worden en daarna verder uitgewerkt worden.

- Waarnemen
- Verkennen
- Verbeelden
- Redeneren
- Communiceren
- Handelen
- Traditie hanteren
- Verbondenheid beleven
- Fundamenteel vertrouwen
- Transcendentie zien

Waarnemen

De leerling zal in de syncretisch-conventionele fase zich verder moeten verdiepen met informatie over de werkelijkheid. Doordat de blik van de leerling naar buiten toe gericht is, kan dit erg goed en moet dit gepaard gaan met kritisch-rationeel denken. Dit is een volwassen manier van kijken naar de wereld, iets wat leerlingen in beginsel kunnen in de levensfase waarin ze zich bevinden. De leerling is sterk gericht op de mensen in de groep waarin hij zich bevindt. Dit betekent dat ze telkens op zoek zijn naar hun positie in de groep en over hoe anderen hen zien. Dit gaat gepaard met gevoelens van frustratie, onmacht en onzekerheid. Leerlingen moeten leren om zich open en kwetsbaar op te stellen. Dit vraagt veel inlevingsvermogen van de docent en ook de omgeving moet zich hier voor lenen. Als deze openheid niet in de klas of groep is kan dit juist meer kapot dan heel maken. (Schepper, 2007)

Verkennen

Leerlingen zijn in deze fase sterk op zoek naar nieuwe kennis en het ontdekken van nieuwe werkelijkheden. Het is in deze tijd zelfs zo dat leerlingen met moderne media sterker zijn in het verzamelen van gegevens dan de docent. De docent kan de leerlingen uitdagen om deze kennis te verdiepen en toe te passen bij het vak levensbeschouwing. Het is belangrijk om van feitelijke kennis over te gaan tot hun eigen mening en hun eigen betrokkenheid tot de feiten die ze hebben ontdekt. Dit zorgt voor een beschouwing op de wereld (Schepper, 2007).

Verbeelden

Leerlingen gaan in deze fase hun kinderlijke fantasie loslaten en meer rationeel denken. Toch is het goed om de leerlingen aan te moedigen om juist vanuit de verbeeldingskracht die ze bezitten de wereld te beschouwen en met expressie uit te drukken. Dit kan leerlingen helpen om de wereld te zich een visie te vormen op levensbeschouwelijke thema's. Het is dus belangrijk om van de kinderlijke fantasiewereld naar deze wereld te gaan. Hierbij moeten we deze verbeeldingskracht niet verloren laten gaan, maar juist inzetten om de werkelijkheid te beschouwen (Commissie Kennisbasis Pabo, 2012).

Redeneren

In de fase waarin de leerlingen zich bevinden, is het belangrijk om met de leerlingen te discussiëren en hen te helpen hun visie op de werkelijkheid logisch te verwoorden. Op deze manier leren de leerlingen op een goede manier redeneren rond levensbeschouwelijke thema's. In deze fase hebben leerlingen nog niet echt een eigen mening, maar zullen ze de mening van een ander over nemen. Het is daarom belangrijk om als docent op te passen met het geven van een eigen mening, omdat deze zwaar weegt voor de leerlingen. Leerlingen die een afwijkende mening laten horen, moeten in bescherming genomen worden, omdat de hele groep hier over kan vallen. Leerlingen leren hier verschillende meningen horen en gaan zich in een later stadium ook een eigen mening vormen (Roeben, 2012).

Communiceren

Een dialoog over de verschillende meningen is in deze fase nog niet mogelijk, omdat de meningen van de leerlingen nog niet gevormd zijn. De docent kan hen wel begeleiden in het verwoorden van een eigen mening en het plaatsen van deze mening naast die van een ander. (Roeben, 2012)

Handelen

2-kaderleerlingen zijn vaak doeners. Dit betekent dat ze hun wereldvisie ook om willen zetten in daden. Als docent kun hen hierin begeleiden door maatschappelijke acties te ondernemen. Dit helpt hen in het vormen van een visie, doordat ze er daadwerkelijk mee aan de slag gaan. (Roeben, 2012)

Traditie hanteren

Doordat leerlingen in deze fase steeds meer reflectief gaan denken en de persoonlijke ervaring een belangrijke rol begint te spelen, kunnen ze verbanden leggen tussen ervaringen en tradities waarin deze ervaringen een plaats hebben. Het is belangrijk om de traditie met haar symboliek relevant te maken voor de jongere, door het in de actualiteit te plaatsen in plaats van in het verleden, zodat de leerling zich hieraan kan spiegelen en zich kan verhouden tot deze traditie. (Schepper, 2007)

Verbondenheid beleven

Leerlingen voelen zich verbonden met de groepen waarin ze leven, maar ook tot hun helden en idolen. Ze vergelijken zich met hen en willen hen nastreven. Het is belangrijk om rekening te houden met dat de leerling zich wel eerlijk moet blijven bekijken en zich geen irreële doelen oplegt. In deze levensfase hebben leerlingen veel gevoel voor onrecht, maar dit gevoel is nog heel erg gericht op de basiszaken. Het is belangrijk dat deze problematiek in zijn context leren plaatsen en een eerlijk beeld over de wereld creëren. (Schepper, 2007)

Fundamenteel vertrouwen

Leerlingen hebben in deze fase veel toekomstdromen die hen verder helpen in het leven. Het is belangrijk om deze dromen aan te moedigen en te stimuleren in plaats van ze sceptisch te benaderen. Het zorgt voor vertrouwen in het leven en in de wereld die ze zien. Dit is belangrijk, omdat ze in deze wereld een bestaan gaan opbouwen en daarbij kunnen ze deze scepsis niet relativiseren. (Schepper, 2007)

Transcendentie zien

Leerlingen gaan in deze fase ontdekken dat hun mogelijkheden beperkt zijn en dat zaken als ziekte en dood hen zomaar kunnen overvallen. Ze zien dat er onzichtbare machten zijn die invloed hebben op het leven. Daarnaast kunnen ze de invloed van geloof zien op mensen ver weg en mensen om hen heen (Schepper, 2007).

Deze basisvaardigheden laten zien hoe leerlingen over levensbeschouwelijke onderwerpen kunnen nadenken. Hierdoor weten we dat het begripsvermogen van de 2-kaderleerling sterk verbonden is met

de activiteiten die hier mee samen gaan. Een leerling heeft verschillende plaatsen, mensen en activiteiten nodig om zo verwoordingen te formuleren.

In hoofdstuk 1 van dit onderzoek hebben we gezien waar de 2-kaderleerling staat in zijn ontwikkeling en welke kenmerken hier bij horen. In dit hoofdstuk zien we de aanvulling dat de leerling vanuit een aantal basisvaardigheden komt tot begrippen die hem helpen zich levensbeschouwelijk te ontwikkelen. Zo zien we dat de leerling uitgedaagd moet worden, om in samenwerking met anderen tot een levensbeschouwelijke ontwikkeling te komen.

Praktijk

Voor het praktijkonderzoek zijn op het Etty Hillesum Lyceum in Deventer in twee van de drie tweekaderklassen enquêtes afgenomen, waarin de leerlingen aan konden geven hoe ze over het komen tot levensbeschouwelijke vragen dachten. De vragen van de enquête zijn opgesteld naar aanleiding van het literatuuronderzoek. Het literatuuronderzoek vindt u terug in het eerste deel van ieder hoofdstuk. De volledige enquête kunt u terug vinden in de bijlage.

Er is te zien dat 93.6% van de leerlingen aangeven dat ze niet onzeker zijn over wat anderen van hen vinden. We zien dat dit anders is dan dat de literatuur schrijft. Oorzaak hiervan kan zijn dat leerlingen niet bewust onzeker zijn over zichzelf en zich daardoor onbewust spiegelen aan anderen. Toch is te zien dat iedere klas zijn eigen gedragingen kent en dat het groepsproces juist op het vmbo erg belangrijk is. Er valt meer te zeggen over deze vraag, alleen zal dan de onderzoeksvraag naar onzekerheid anders geformuleerd moeten worden. De leerling ziet zichzelf niet als een onzeker persoon tegenover de ander, dit zou kunnen omdat spiegelen een automatisme geworden is.

Daarnaast blijkt dat de leerlingen verschillend tegenover de 'grote' zaken in het leven staan. Bij de vragen over onrecht in de wereld en over hun eigen inzet hierin, is te zien dat een deel (ongeveer 35%) hier wel mee bezig is, maar anderen juist helemaal niet. Dit is ook terug te zien in de lessen, waar sommige leerlingen juist heel negatief reageren op het vormen van een eigen mening. Je merkt dat als het onderwerp bij de leerling niet in zijn beleavingswereld speelt, hij er niet over na gaat denken. Pas op het moment dat het zijn wereld binnen komt, wordt het relevant en zal de leerling hier over nadenken. Dit is ook terug te zien in de vraag over het dromen over de toekomst. Een deel van de leerlingen heeft

hier al ideeën over, terwijl ook een groot deel (42,6%) nog geen idee heeft wat ze met de toekomst willen.

Een ander onderdeel dat bevestigd is, gaat over het vormen en verwoorden van een eigen mening. De leerlingen geven aan dat ze hun eigen mening goed kunnen verwoorden tegenover andere mensen. Ze weten wat ze vinden en kunnen hier woorden aan geven. Er is niet te concluderen of deze woorden evenwichtig en begrijpelijk zijn, maar de leerling vindt van zichzelf dat hij zich kan uiten. Dit is belangrijk, omdat dit aangeeft dat hij bezig is met zijn mening en in zijn ontwikkeling al zover is dat hij nog geen goed uitgedachte mening heeft, maar dat hij zich bewust is dat hij zich een eigen mening kan vormen. Voor een deel zal dit een mening zijn die hij overneemt van anderen, maar vanuit het zichtveld van de leerling is het een eigen mening.

bezig is met zijn mening en in zijn ontwikkeling al zover is dat hij nog geen goed uitgedachte mening heeft, maar dat hij zich bewust is dat hij zich een eigen mening kan vormen. Voor een deel zal dit een mening zijn die hij overneemt van anderen, maar vanuit het zichtveld van de leerling is het een eigen mening.

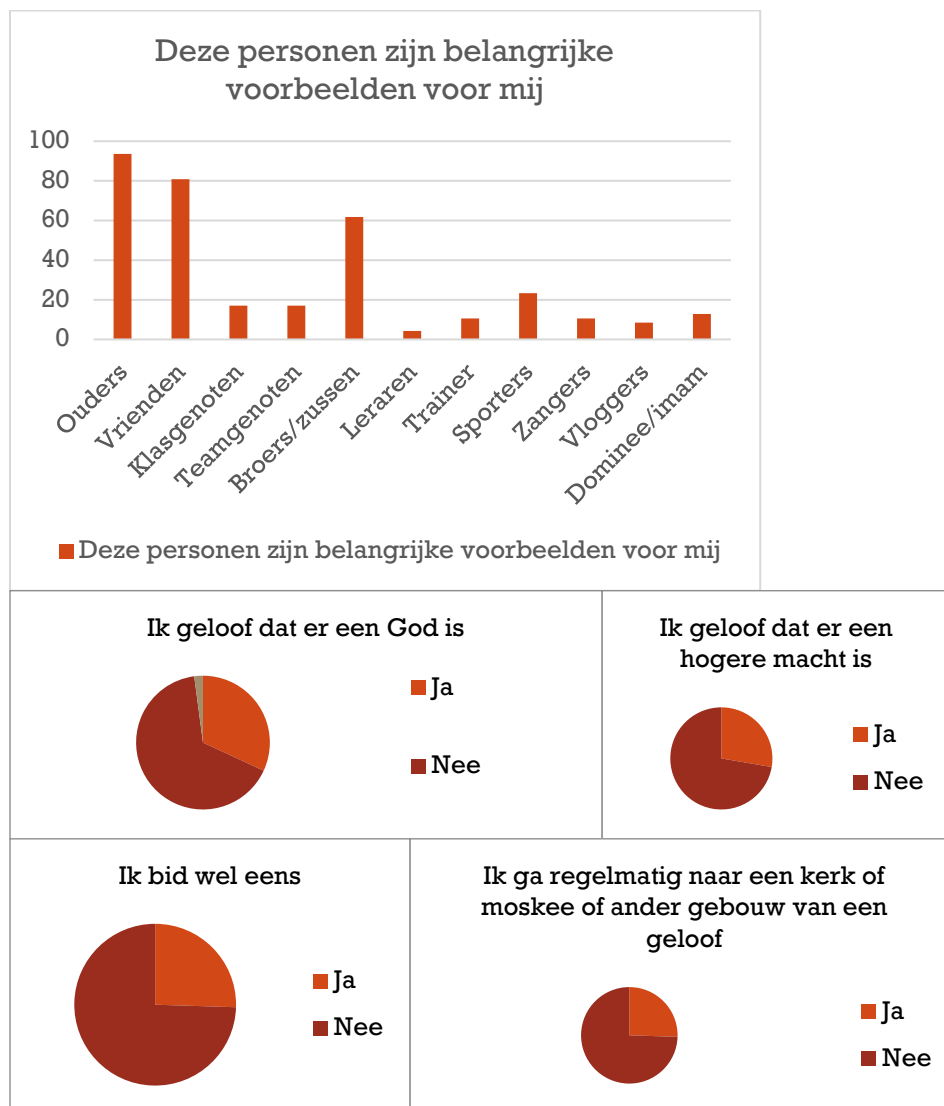
Uit de enquête blijkt dat deze eigen mening goed verdedigd kan worden in de klas. 90% van de leerlingen geeft aan dat ze hier weinig tot geen moeite mee hebben. Dit geeft aan dat ze zich niet schamen voor hun mening en dat ze zich zelfverzekerd genoeg voelen om hun mening te verdedigen in de klas. Dit verdedigen gaat een stap verder dan het verwoorden van de mening. Dit omdat verdedigen uitgaat van een discussie waarin mensen het niet met je eens zijn. Leerlingen vinden dit niet erg genoeg om dan geen mening te geven over bepaalde zaken. Te zien is dat 87% van de leerlingen aangeeft dat ze zich veilig en prettig voelen in de klas. Hier ligt een belangrijk verband. Het is aannemelijk dat als minder leerlingen zich veilig en prettig voelen in de klas, dan ook minder leerlingen hun mening durven te verdedigen. Zeker de leerlingen die nog niet heel zeker zijn over hun eigen mening zullen dan afhaken, omdat ze bang zijn af te gaan in de klas en zo hun positie in de groep te verliezen. Het is daarom belangrijk om een veilig en prettig klimaat te creëren in de klas zodat leerlingen de ruimte hebben om een eigen mening te vormen over verschillende thema's zonder dat ze de blokkade van onveiligheid ervaren.

prettig voelen in de klas, dan ook minder leerlingen hun mening durven te verdedigen. Zeker de leerlingen die nog niet heel zeker zijn over hun eigen mening zullen dan afhaken, omdat ze bang zijn af te gaan in de klas en zo hun positie in de groep te verliezen. Het is daarom belangrijk om een veilig en prettig klimaat te creëren in de klas zodat leerlingen de ruimte hebben om een eigen mening te vormen over verschillende thema's zonder dat ze de blokkade van onveiligheid ervaren.

In het vormen van een mening hebben leerlingen niet het idee dat ze hierin geholpen worden door de docenten. Dit kan betekenen dat docenten hier erg weinig aan doen of dat het onmerkbaar gebeurt. We zien in de tabel over wie voor de leerlingen een inspiratie zijn dat docenten ook laag scoren als het gaat om het zijn van een voorbeeld voor de leerlingen. Leerlingen hebben docenten niet hoog staan als het gaat om het overnemen van een mening. Toch kan het zijn dat de docent door een werkvorm de leerlingen helpt een mening te vormen zonder dat de leerling doorheeft dat de docent dit zelf doet. Het is een boeiende vervolgvraag of het nodig is dat de docent deze voorbeeldpositie meer krijgt of dat het goed is

zoals het nu is.

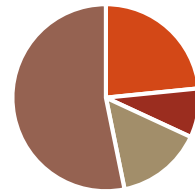

Bij een vak als levensbeschouwing zijn geloven en het zien van transcendentie erg belangrijk. De leerlingen moeten verder kijken dan het kleine wereldje om hen heen en ze moeten gaan zien dat er zaken zijn waar wij als mens geen invloed op hebben. Dit is terug te zien in het literatuuronderzoek. In de enquête is gekeken in hoeverre de leerlingen geloven in hogere machten en in hoeverre ze hier een naam aan geven (zoals God). Het is namelijk de vraag in hoeverre de leerlingen die geloven in een God en in een gelovige omgeving opgroeien echt anders scoren op de vragen hoe ze met levensvragen omgaan als leerlingen die dit niet doen. Te zien is hoe leerlingen het geloof in hogere machten en God beschrijven. Uit de antwoorden blijkt dat ongeveer 30% gelooft in een God of een hogere macht. Deze twee hebben veel overlap, omdat het verschillende vragen waren dus we kunnen aannemen dat dit dezelfde groep is. Dit geeft aan dat 70% niet in een hogere macht en/of God gelooft en hier geen invloed van ervaart in zijn of haar vormingsproces. Ongeveer 25% van de leerlingen bidt wel eens en gaat naar een religieus gebouw. Hieruit is te concluderen dat dit leerlingen zijn die meer bezig zijn met geloof en waarbij het geloof in God een rol speelt in hun levensbeschouwelijke ontwikkeling. Als ze bidden, delen ze hun vragen met God en heeft dit invloed op de beantwoording op hun vragen. Als ze naar een kerk of moskee gaan, horen ze daar uitleg over hoe ze moeten leven en zal dit invloed hebben op de antwoorden die ze vinden op hun levensvragen.

Daarnaast is aan te nemen dat leerlingen die bidden en naar de kerk of moskee gaan een ander begripsvermogen hebben als het gaat over het praten over levensbeschouwelijke thema's. Ze worden op een andere plaats aangesproken over deze onderwerpen en hebben hier ook andere woorden en andere benaderingen voor, doordat ze religieus gekleurd zijn. Ze betrekken God in het vormen van een visie en daardoor zullen ze altijd op een ander antwoord komen dan anderen die dit niet doen. Een deel van deze leerlingen ziet de imam of de dominee als een belangrijk voorbeeld. Dit betekent dat deze leerling een heel eigen referentiekader heeft, terwijl het grootste deel van de klas dit niet heeft.

Het is belangrijk dat de docent weet dat de wereld van geloof en religie ver van de meeste leerlingen af staat. Het is daarom erg belangrijk om te beseffen dat de leerlingen over het algemeen geen begripsvermogen hebben bij geloof en het verwoorden hiervan. Ze weten niet wat het is en waarom het belangrijk voor hen is. Ook is het van belang om te beseffen dat hier een kloof is tussen de leerlingen die niet geloven en leerlingen die wel geloven. In het aanbieden van werkvormen en in het aanbieden van thema's over God en geloof is het van belang om hier oog voor te hebben en hier de lessen op aan te passen. Er dient dan ook goed nagedacht te worden over de brug die geslagen dient te worden tussen de leerling en de stof die behandeld wordt.

Ik geloof dat wat de dominee/imam zegt over levensbeschouwing waar is

■ Ja ■ Vaak
■ Soms ■ Nooit

Hoofdstuk 3: Hoe komt de 2-kaderleerling tot nadenken over levensbeschouwelijke keuzes en onderwerpen?

Literatuur

Als leerlingen gaan nadenken over hun levensbeschouwing en over de keuzes die ze hierin moeten maken, is dit altijd nadat de leerling een bestaanservaring heeft meegemaakt. (Leeuw, 2008). Met een bestaanservaring wordt een ervaring bedoeld die je bestaan raakt. Dit betekent dat het een ervaring is die je leven verandert en die er voor zorgt dat je over levensvragen gaat nadenken. Ieder mens heeft een bestaanservaring nodig om tot levensvragen te komen, alleen verschilt het per leeftijdscategorie welke ervaringen zorgen voor een bestaanservaring. In dit hoofdstuk kijken we naar de verschillende plaatsen waar de leerling tot bestaanservaringen komt.

Onverwachte gebeurtenissen

Een leerling kan te maken krijgen met onverwachte, ingrijpende gebeurtenissen in zijn of haar leven. Dit kan een ziekte of overlijden zijn of juist door iets moois als een geboorte van een broertje of zusje. Door deze gebeurtenissen gaat een leerling nadenken over wat er gebeurd is en hoe dit geplaatst moet worden in zijn of haar beeld van de wereld. Zeker situaties die negatief zijn, zoals dood of ziekte, kunnen veel vragen oproepen over het nut van deze gebeurtenissen en of er leven na de dood is. Dit zijn geen zaken die specifiek voor de 2-kader leerling gelden. In deze situaties krijgen kinderen die iets jonger zijn, adolescenten en volwassenen ook levensvragen. Wel gaat de 2-kaderleerling hier op een eigen manier mee om. Dit wordt echter in het volgende hoofdstuk verder uitgewerkt. (Leeuw, 2008)

Identiteitsvorming

Leerlingen zijn in deze levensfase bezig met het onderzoeken wie ze zelf zijn en hoe ze zich verhouden tot anderen. Dit betekent dat ze zich spiegelen aan anderen om hen heen en dat ze op zoek zijn naar wie ze dan zelf zijn. Ze gaan bewuster nadenken over hun vaardigheden en kwaliteiten. Ze kijken hoe ze deze in kunnen zetten en ontwikkelen, en dromen van de toekomst. Aan de andere kant bezien deze leerlingen zichzelf ook negatief en kunnen zij onzeker zijn over hun kunnen en over wie ze zijn. Ze weten niet of ze gewaardeerd worden en waarderen zichzelf ook niet altijd. Dit zorgt voor verschillende vragen over hun eigen bestaansrecht en over wie ze zijn tegenover anderen. Hierdoor gaat de leerling ook negatief denken over andere mensen en over de toekomst. (Ende, 2006)

Groepen

2-kaderleerlingen bevinden zich veel in groepen en vinden deze groepen ook erg belangrijk. Ze ontleen hier hun identiteit aan. In deze groepen gaat men veel nadenken over wie ze zijn en hoe ze in deze groepen staan. De mening van deze groep is vaak leidend voor het formuleren en beantwoorden van de verschillende levensvragen. Bij de uitgesproken subgroepen als gothics is duidelijk te zien dat hier een gemeenschappelijke levensbeschouwing achter schuil gaat. Leerlingen zijn veel bezig met hun positie in de groep en met de vraag of ze er wel mogen zijn. Het verschilt per jongere in hoeverre hij zijn vragen opdoet in één groep of dat hij zijn vragen in verschillende groepen opdoet (Commissie Kennisbasis Pabo, 2012).

Thuis

Jongeren worden het meest gevormd in hun thuissituatie. Hier worden ze in eerste instantie opgevoed en ouders hebben veel invloed op de jongeren. Ze geven al vanaf jonge leeftijd normen en waarden mee en door dit te doen hebben ze een natuurlijk gezag voor de jongeren. Jongeren denken vaak hetzelfde over bepaalde zaken als hun ouders en zaken die belangrijk zijn voor ouders, zijn vaak ook

belangrijk voor jongeren. Als jongeren in de pubertijd hier afstand van nemen, laat dit niet zien dat ze het niet belangrijk vinden, maar dat ze dit juist aan het testen zijn (Ende, 2006).

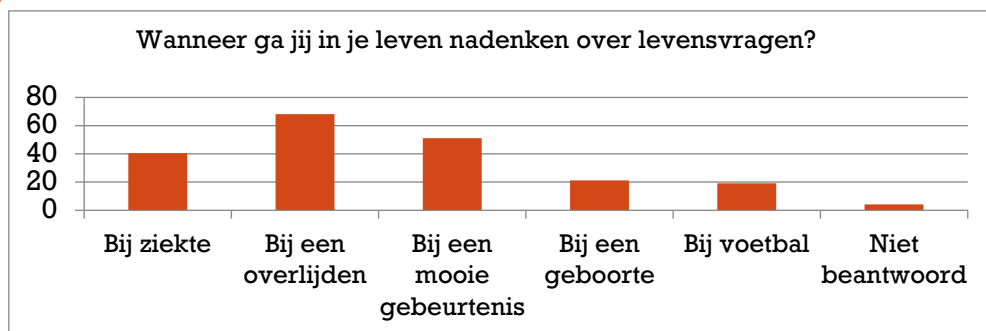
School

De school is de plaats waar veel geleerd wordt, maar ook de plaats waar leerlingen het grootste deel van de dag doorbrengen. Dit zorgt er voor dat ze hier automatisch deel uitmaken van een groep. Deze groep (de klas) is bepalend in hoe de leerlingen nadenken over bepaalde onderwerpen. De sfeer op school zorgt er voor of er over pestgedrag nagedacht moet worden bijvoorbeeld. Naast de groep zijn er ook docenten die invloed uitoefenen op de leerlingen. Dit zijn volwassen personen waar de leerlingen erg tegenop kijken. Ze kunnen de leerlingen vragen stellen en confronteren met zichzelf. Ook kunnen ze nieuwe zienswijzen onder ogen laten komen, zodat de leerlingen nieuwe onderwerpen krijgt waarover hij moet gaan nadenken. (Ende, 2006)

Religieuze organisatie

Leerlingen die een bepaald geloof aanhangen en hier actief bij betrokken zijn, krijgen ook te maken met beïnvloeding vanuit deze kant. Op catechisatie of koran-les worden zaken als leven en dood en het goede leven besproken met de geboden en zegeningen die deze religies in zich hebben. Dit zorgt er voor dat deze leerlingen gaan nadenken over levensvragen en zich hier een mening over vormen. In eerste instantie zullen leerlingen de mening vanuit de geloofsgemeenschap automatisch overnemen, maar in een later stadium zullen ze dit gaan bevragen. Leerlingen leren hier ook handelen met verhalen en symbolen die gaan over het leven en begrijpen hoe en waarom je dieper nadenkt over het leven. Dit wordt namelijk openlijk om hen heen gedaan.

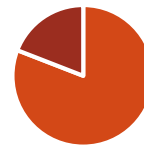
Praktijk

Vanuit de literatuur is te zien dat leerlingen vaak gaan nadenken over levensvragen als er een bestaanservaring plaats vindt. In de enquête is gekeken naar welke gebeurtenissen grote indruk maken op leerlingen. Te zien is dat een overlijden veel indruk maakt op de leerling. 68% van de leerlingen geeft aan dat dit voor hen een aanleiding is om over levensvragen na te gaan denken. Als er sprake is van ziekte bij zichzelf of bij anderen om hen heen, zien we dat 40% van de leerlingen gaat nadenken over levensvragen. Naast deze negatieve ervaringen zien we dat 51% van de leerlingen door een mooie gebeurtenis gaat nadenken over deze vragen: 21% bij een geboorte van een familielid en 19% tijdens de sport. Dit betekent dat het heel divers is waar de leerlingen tot het nadenken over deze levensvragen komen. Ze kunnen geraakt worden op verschillende vlakken. Wel kan gesteld worden dat het zaken moeten zijn die betrekking hebben op hun eigen leven, zodat het echt hun eigen bestaan raakt.

In de identiteitsvorming gaan veel leerlingen op zoek naar zichzelf en naar hun mogelijkheden. Volgens de literatuur zouden de leerlingen zichzelf in deze fase vaak negatief bezien, maar de praktijk wijst uit dat 81% van de leerlingen tevreden is over zichzelf. Daarnaast geven veel leerlingen aan zich altijd of vaak gewaardeerd voelen. Hier is een verband te zien die de literatuur ook beschrijft. Als leerlingen gewaardeerd worden heeft dit vaak gevolgen voor de eigenwaarde van de leerling. De waardering van docenten vinden de leerlingen ook erg belangrijk. Dit zijn in de lessituaties de leiders van de klas en de experts die op een goede manier de vaardigheden van de leerling kan beoordelen. Dit betekent dat de waardering van deze personen erg belangrijk is.

Ik denk positief over mijzelf/ik ben tevreden met mijzelf

■ Ja ■ Nee

Ik vind het belangrijk om bij een groep te horen

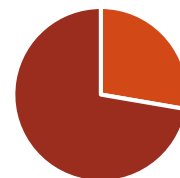

■ Ja ■ Nee ■ Niet beantwoord

Voor de leerlingen waar dit onderzoek zich op richt is het (volgens de theorie) erg belangrijk om bij een groep te horen. In deze groep komen de jongeren tot volwassenheid. In de enquête is gekeken hoe leerlingen deze groepen en het belang hiervan zelf waarderen. Ongeveer de helft van de leerlingen geeft aan dat ze het belangrijk vinden om bij een groep te horen en de andere helft niet. Dit kan betekenen dat de andere leerlingen het echt niet belangrijk vinden of dat ze het zelf niet als belangrijk benoemen. Dan kan het vanuit hoe hun leven er uit ziet wel aantonen dat ze het belangrijk

vinden, maar zelf benoemen ze het niet, omdat ze dit niet bewust zijn. Toch zijn er ook leerlingen die de groepen dus niet belangrijk vinden en zich daar ook afzijdig van houden. Het is belangrijk om ook voor deze leerlingen oog te hebben in de les. Een groep geeft veel leerlingen een gevoel van eigenwaarde. Van al de leerlingen geeft 53% van de leerlingen aan dat ze zich in een groep gezien en gewaardeerd voelen. Dit betekent dat de groep een grote invloed heeft op de leerlingen en dat deze leerlingen afhankelijk kunnen raken van deze groep. Het vormen van een mening over zaken vindt ook plaats in de groep.

Ik kijk naar wat anderen vinden voordat ik een mening vorm

■ Ja ■ Nee

Thuis is voor mij een veilige omgeving

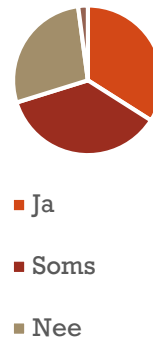

Volgens de literatuur zullen veel leerlingen zich spiegelen aan hun omgeving om zo antwoorden te vinden op vragen die van hen hun eigen mening vragen. Uit de enquête blijkt dat 28% van de leerlingen aangeeft dat ze naar anderen kijken voordat ze een eigen mening vormen. Dit betekent dat de rol van hun omgeving best groot is en dat ze zich hiervan ook bewust zijn. Het is voor hen een manier om te komen tot een eigen mening. Het is voor een docent daarom van belang om zich dit bewust te zijn. Het kan goed zijn om een omgeving van de leerling te veranderen en niet alleen met individuen te werken omdat de leerling de mening van anderen

nodig heeft om tot een eigen mening te komen.

De thuissituatie is erg belangrijk voor leerlingen om daar tot rust te komen en om de prikkels die door de dag heen tot de leerling zijn gekomen te verwerken. 92% van de leerlingen geeft aan thuis als een veilige omgeving te beschouwen waar ouders hen leren wat goed en fout is. Dit betekent dat hier de grootste vorming plaats vindt voor de leerlingen. De opvoeding begint als heel vroeg in het leven van kinderen en daardoor is de invloed van deze opvoeders erg groot. Ze zullen de normen en waarden van de ouders in eerste instantie overnemen en deze later kritisch gaan bevragen. Toch zijn deze normen en waarden voor deze leerlingen vertrouwd. De leerling zal echter het gezag van zijn ouders uitproberen om zich op deze manier te spiegelen aan hen. Ongeveer 50% van de leerlingen geeft aan dit vaak te doen. Het is voor leraren dan ook belangrijk om te weten uit wat voor gezin de leerling komt zodat hij hier op in kan spelen en kan duiden waar de leerling zijn denkbelden vandaan haalt. Het is echter wel opvallend dat 27% van de leerlingen aangeeft dat ze niet geloven dat wat de ouders zeggen over levensbeschouwing waar is. Leerlingen in deze fase beginnen de ouders meer los te laten en meer in de 'grote' wereld te staan en kennis te maken met nieuwe manieren van het leven beschouwen.

Ik geloof dat wat mijn ouder zeggen over levensbeschouwing waar is

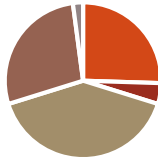
Op school vorm ik een eigen mening

De school is echter de plek waar leerlingen vinden dat ze een eigen mening ontwikkelen. 92% van de leerlingen geeft aan dat ze dit hier doen. Dit betekent dat de school hier ook een verantwoordelijkheid in heeft. De school kan deze processen begeleiden omdat ze de leerlingen in haar omgeving heeft en de leerlingen aangeven dat ze dit ook zien als de plek waar dit gebeurt. Het is dus niet dwingend richting de leerling, maar de leerling verwacht dat dit gebeurt. Toch is het in veel gevallen niet zo dat de leerlingen de mening van de docent overnemen. 27%

van de leerlingen geeft aan niet te geloven dat wat de leraar over levensbeschouwing waar is. Dit betekent dat het klassikaal doceren er niet toe leidt dat de leerling de waarden en normen overneemt van de docent. Het is daarom goed om de leerlingen door middel van opdrachten de mogelijkheid geven om zich aan elkaar te spiegelen en om zo als docent dit proces te leiden.

Ik geloof dat wat
mijn leraren zeggen
over
levensbeschouwing
waar is

- Ja
- Vaak
- Soms
- Nooit

Opvallend is het om te zien dat leerlingen veel waarde hechten aan wat een dominee of imam zegt over levensbeschouwing (zie figuur in hoofdstuk 2). 32% van de leerlingen geeft aan dat ze vaak of altijd geloven wat deze persoon zegt. Het bijzondere is dat dit meer leerlingen zijn dan hen die naar een religieus gebouw gaan. We kunnen stellen dat de leerlingen die een religieus gebouw bezoeken en zelf gelovig zijn de voorganger erg belangrijk vinden en niet aan veel kritiek onderwerpen. Dit zit dus erg diep bij de leerlingen en het is belangrijk om op te merken dat deze personen veel invloed hebben op hen.

Hoofdstuk 4: Wat zijn belangrijke manieren voor de 2-kaderleerling om te komen tot een antwoord op levensbeschouwelijke vragen?

Het is kenmerkend voor de 2-kader leerling om identificatiefiguren te hebben waaraan de leerling zich spiegelt en met wie de leerling spreekt over zijn levensbeschouwelijke vragen. Deze personen helpen de leerling in het vinden van antwoorden op de levensbeschouwelijke vragen. De leerling is dus erg afhankelijk van zijn medemensen. Hij zal minder snel zijn antwoorden vinden in boeken of andere middelen die hem (zonder dat er een relatie is tussen hem en de bron die het antwoord geeft) antwoorden aanreiken (Bakker, 2016). Het is daarom goed om te zien welke personen en groepen belangrijk zijn voor de leerling.

Vriendengroepen zijn erg belangrijk voor deze leerlingen. In deze groepen hebben ze leeftijdsgenoten die dezelfde interesses hebben als zij en die tegen dezelfde vragen aanlopen. Dit zorgt er voor dat de leerlingen zich hier veilig voelen en ze op deze manier open hun vragen kunnen en durven stellen. Daarnaast spiegelen leerlingen zich aan hun groepsgenoten en nemen ze de antwoorden op hun levensvragen over van de groep, of ze kiezen juist bewust een eigen weg. Jongeren hebben vaak een groep van 5 á 6 vrienden waar ze deze geborgenheid mee ervaren. Het kan echter wel zo zijn dat deze jongeren weer deel uitmaken van een grotere groep (Ende, 2006).

Leerlingen in deze leeftijdsfase bevinden zich in de pubertijd. Dit betekent dat er allerlei lichamelijke en psychische veranderingen plaats vinden die deze jongeren onzeker maken. De leerling is op zoek naar zichzelf en naar antwoorden op wie hij eigenlijk zelf is. Doordat de jongere helemaal verandert, daarbij ook zijn manier van kijken naar zijn omgeving en het kijken van zijn omgeving naar hem verandert, zorgt er voor dat niets meer vanzelfsprekend is. Deze leerling zal tegenover gezagsdragers de discussie zoeken om zo zichzelf te ontdekken en te zien wie hij is en wat zijn rol is in de omgeving waarin hij zich bevindt (Ende, 2006).

Ideaalbeelden zijn erg belangrijk voor leerlingen van deze leeftijd. Ze onderwerpen zich op een slaafse manier aan eigen gekozen zelfbeelden. Deze zelfbeelden moeten ten koste van alles gerealiseerd worden. Door gezagsdragers uit te dagen, zoekt de leerling naar eigenwaarde en onderzoekt hij hoe hij de ander moet waarderen. Het gevaar is dat de leerling een negatief zelfbeeld ontwikkelt, omdat hij niet voldoet aan zijn eigen zelfbeeld en dat belangrijke (volwassen) personen hem hierin niet bevestigen.

De school is een erg belangrijke plaats voor jongeren om zich levensbeschouwelijk te ontwikkelen. Ze zijn hier in groepen (vaak met vrienden) en kunnen zich heel de dag door spiegelen aan anderen. Het is daarom goed dat de leerling wordt gestimuleerd in het samenwerken met anderen. Binnen deze samenwerking is het goed om de leerling persoonlijk aan te spreken op zijn verantwoordelijkheid. Dit zorgt er voor dat hij niet verdwijnt in de groep, maar een eigen plaats inneemt. De rol van de docent is binnen de school van onschatbaar belang. De docent is voor de leerling een belangrijk spiegelpersoon. Ze zullen hem uitproberen om zo te zien wat zijn waarden zijn. Daarnaast kunnen docenten laten zien dat ze geïnteresseerd zijn in de leerling, door aandacht te besteden aan deze leerling en ook te spreken over zaken die buiten de school plaatsvinden. Dit zorgt er voor dat de leerling zich bindt aan de docent en dit zal de ontwikkeling bevorderen (Ende, 2006).

Toch blijkt uit de literatuur dat de invloed van de ouders het belangrijkste is en blijft voor jongeren om antwoorden te vinden op hun levensvragen. Ouders hebben een belangrijke plaats in het leven van jongeren en zijn daarom rolmodellen voor deze jongeren. De jongeren hebben iedere dag met hun ouders te maken en daardoor laten ouders zien hoe ze (culturele) standaarden stellen, wat hun houding

is tegen verschillende maatschappelijke onderwerpen en wat hun verwachtingen zijn van de leerling. Op deze manier bepalen ze voor een deel het zelfvertrouwen en de sociale vaardigheden van de leerling. Doordat de wereld van de jongere aan het veranderen is, zijn ouders een constante factor voor hen. Ze zijn iedere dag in het leven van jongeren en daardoor kunnen ze het meeste van hen op aan. Wel is te zien dat het typische pubergedrag (het afzetten tegen gezag) juist in de thuissituatie kan plaatsvinden, omdat ze hier de veiligheid ervaren om deze regels uit te proberen (Ende, 2006).

Het is daarom goed dat er goed contact is tussen ouders en school. De leerling weet dat dat de lijnen die de ouders uitzetten doorgaan in school. Ook kunnen ouders en docenten zich op elkaar afstemmen, zodat er duidelijkheid ontstaat voor de leerling. Als een leerling zich serieus genomen voelt door zijn ouders en door docenten, zal hij minder snel storend gedrag laten zien (Lessen in orde, 2013). Dit omdat hij de spiegelen functie die dit gedrag als doel heeft op een andere manier kan vormgeven hoeft hij deze grenzen niet te zoeken door zijn gedrag. De leerling kan binnen de relatie zich spiegelen aan de docent door zijn levensvisie te bevragen en te bekritisieren.

Als ouders andere mensen zoals dominees, imams, trainers en dergelijke een belangrijke rol geven in het leven van de leerlingen, zullen ook deze mensen een belangrijke invloed hebben op deze jongeren. Doordat ze als belangrijke personen worden gepresenteerd, zullen de leerlingen zich aan hen spiegelen en op deze manier hun antwoorden op levensbeschouwelijke vragen proberen te vinden. Als het gaat over religieuze organisaties zullen de jongeren hier ook geconfronteerd worden met levensbeschouwelijke vragen (Ploeger, 1993). De personen binnen deze organisatie helpen de jongeren en treden met hen in gesprek. Dit zorgt er voor dat de jongere deze antwoorden overneemt of juist afwijst. Toch is er sprake van een denkproces en het vormen van een antwoord op de vragen.

Praktijk

Een enquêtevraag naar welke personen belangrijke voorbeelden zijn voor de leerling leverde interessante resultaten op. In de aflopende volgorde zijn de volgende personen belangrijke voorbeelden voor de leerlingen: Ouders 94%, vrienden 80%, broers/zussen 62%, sporters 23%, klasgenoten 17%, teamgenoten 17%, dominee/imam 12,8%, trainers 10,6%, zangers 10,6%, vloggers 8,5% en leraren 4,3%.

Deze resultaten laten zien dat het gezin en de vriendengroep erg belangrijk zijn voor de leerling. Dit zijn groepen waarin de leerling zich kan spiegelen en zo een eigen mening kan vormen. 87% van de leerlingen geeft aan dat de ouders hen het gevoel van zelfvertrouwen geeft en dit is nodig om op een goede manier tot een eigen ontwikkeling te komen. In

de literatuur is te zien dat de omgevingen waarin de leerlingen dagelijks zich bevinden er voor zorgen dat de leerling zijn vragen stelt en kijkt naar hoe anderen met vragen omgaan. Dit betekent dat de leerling niet snel vanuit boeken of andere middelen waarbij hij niet zelf in dialoog kan gaan tot nadenken komt. Hierin is een verschil zichtbaar tussen de vmbo en de vwo leerling.

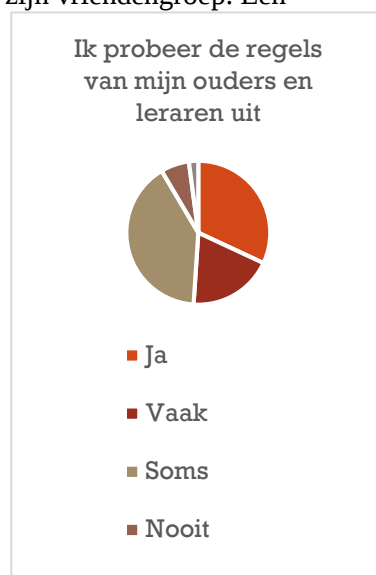
Daarnaast is te zien dat sporters, zangers en vloggers invloed uitoefenen op de leerlingen. De leerlingen vinden hen belangrijke personen, omdat ze via de media een boodschap uitdragen en omdat ze ook deze positie willen innemen. Zo willen veel leerlingen profsporter of artiest worden en zien ze deze personen als voorbeelden van wat ze zelf willen worden. Dit zijn dus mensen die verder van hen afstaan, maar die hen een doel geven in het leven. Opvallend is dat de leraar het laagste scoort als het gaat om het zijn van een voorbeeld. Ze zien de leraar niet als iemand die ze ook willen worden en als iemand waar ze hun mening van over moeten nemen. Dit is logisch, omdat ze wel veel met hem te maken hebben, maar hij blijft toch op een afstand staan. Ook is de positie van docent voor de vmbo leerling geen positie die deze leerling snel ambieert. De persoon van docent zorgt er voor de leerling dus niet direct voor dat hij gemotiveerd raakt om zijn levensvragen te ontwikkelen. De docent moet het dus echt hebben het feit dat hij de leiding heeft over de klas en dat hij processen op gang kan zetten en niet van zijn positie alleen. Deze positie raakt de leerling niet en zorgt niet voor betrokkenheid.

In het vorige hoofdstuk is te zien hoe de leerlingen het belang van vriendengroepen zien. In dit hoofdstuk willen we hierover wat meer de diepte ingaan. Zo is te zien dat ongeveer de helft van de leerlingen meer dan vijf vrienden heeft waar hij of zij alles mee deelt. Dit is meer dan de literatuur aangeeft. Hieruit is te concluderen dat deze leerlingen grotere groepen om zich heen hebben of dat ze deze vriendschappen nog moeten vormen. Vrienden zijn voor de leerlingen ook voorbeeldfiguren waaraan ze zich optrekken in het leven. Deze vrienden helpen hen om

zichzelf te zijn en om hun ontwikkeling op een goede manier te laten verlopen. Een merendeel van de leerlingen (60%) geeft aan dat vrienden hen helpen met het vinden van antwoorden op levensvragen. Het is daarom als docent belangrijk om de leerling niet los te zien van zijn vriendengroep. Een bekende spreuk die in dit verband erg toepasselijk is luidt: ‘vertel mij wie uw vrienden zijn, en ik vertel u wie u bent.’. Dit is belangrijk in het benaderen van de leerling. Hij voelt zich veilig bij zijn vrienden en als docent moeten we de leerling niet los zien van de groep waarbij hij hoort.

Voor de leerling verandert zijn leven in deze leeftijdsfase totaal. Hij komt van de veilige basisschool en moet nu een eigen weg zien te vinden op een grotere school waar hij veel vrijer is. Er is dan ook te zien dat bijna al de leerlingen de regels van de docent en van de ouders eens tot zeer vaak uitproberen. Slechts 6% van de leerlingen geeft aan dit nooit te doen. Dit betekent dat in de klassituaties hier in zekere mate ruimte voor moet zijn. In het aanbieden van werkvormen is het dus van belang om er rekening mee te houden dat leerlingen de regels die gelden zullen uitproberen. Dit is niet zo zeer

tegen de docent als persoon, maar eerder voor de leerling om te ontdekken wat wel en niet kan. Dit zorgt bij de leerling voor de ontwikkeling van waarden en normen. Het is als docent belangrijk om hier van bewust te zijn en om te weten hoe hij hier op wil en moet reageren.

Voor leerlingen is het belangrijk dat ze zich gezien weten. Dit houdt onder andere in dat de helft van de leerlingen aangeeft dat ze het belangrijk vinden dat de docent interesse in hen heeft, niet alleen over schoolzaken, maar ook over zaken hierbuiten. Het is dus belangrijk dat de leraar een goede band met de leerling opbouwt en interesse toont in de leerling, in plaats van alleen in zijn vak. De leerling voelt zich dan gezien en dit is een belangrijke basisvoorwaarde om tot levensbeschouwelijk ontwikkelen te komen. In dit kader gaf een collega eens aan: 'een kaderleerling werkt niet voor je vak, hij werkt voor jou'. Dit is in dit geval helemaal waar. Wil de docent dus tot levensbeschouwelijk ontwikkelen komen, dan is het belangrijk eerst een goede band met de leerling op te bouwen en te weten wie de leerling is, voordat er gekeken wordt naar werkvormen.

Leerlingen zijn in deze periode van hun leven vaak onzeker. Ze zijn dit zich niet altijd bewust, maar ze vinden waardering en positieve benadering wel erg belangrijk. Als dat ontbreekt zullen ze zich snel onzeker voelen en hun eigenwaarde zal afnemen. De leerlingen geven aan dat docenten soms, vaak of altijd het waarderen als de leerling zijn mening geeft in de les. Er is een verband te zien met de vragen waarin de leerling aangeeft dat hij zijn mening goed kan verwoorden en verdedigen in de klas. De leerling is dus gebaat bij bevestiging bij het geven van zijn mening. De docent kan een klimaat creëren waarbij de docent deze bevestiging geeft, maar waar ook klasgenoten dit doen.

Hoofdstuk 5: Wat kenmerkt de omgeving waarin een 2-kaderleerling over zijn levensbeschouwelijke vragen kan en durft te praten?

Uit voorgaande hoofdstukken blijkt dat de 2-kaderleerling het belangrijk vindt om gezien te worden. Daarvoor heeft hij een omgeving nodig waar aandacht is voor hem en waar hij geaccepteerd wordt. Deze omgeving kan een vriendengroep zijn, omdat hij daar herkenning vindt en daar hij geaccepteerd wordt (Ende, 2006). Als het echter een groep is waarbij de leerling nog moet aftasten naar zijn of haar positie in deze groep, zal de leerling zich niet kwetsbaar opstellen, omdat de kans dat dit nare gevolgen heeft te groot is.

De leerling moet ook dingen kunnen zeggen die hij of zij denkt zonder dat het gelijk veroordeeld wordt. Als de leerling een opmerking maakt in de klas die niet strookt met de mening van de docent en hier wordt gelijk veroordelend op gereageerd, zal de leerling zich hier niet meer kwetsbaar opstellen. Dit komt doordat de leerling niet het idee heeft dat hij of zij er toe doet, maar dat de eigen mening van de docent belangrijker is. Daarom is het goed dat de docent eerst onderzoekt wat de leerling wil zeggen, voordat hij zijn eigen mening geeft.

Leerlingen zijn op zoek naar echtheid. Ze willen weten wie de personen echt zijn die hen richting geven en die boven hen staan (Commissie Kennisbasis Pabo, 2012). Daarom is het goed dat de docent een klimaat schept waarbij openheid een belangrijke rol inneemt. Dit betekent dat de docent zelf ook open is over de vragen die hem bezig houden en dat hij soms dingen ook niet weet. Dit zorgt er voor dat de leerlingen zien wie de docent is en durven verbinden en zelf ook hun vragen stellen.

Een belangrijke blokkade voor leerlingen om over levensbeschouwelijke vragen te praten is het feit dat de leerling afgewezen kan worden. De leerling worstelt met zichzelf, moet zijn positie in de maatschappij bepalen en is hier erg onzeker over. Het is daarom belangrijk dat de leerling weet wat hij kan verwachten in de klas. Als de docent veel verrassende elementen in zijn les heeft en veel schuift in zijn waarden en normen, komt dit heel onveilig over op de leerling. Het is daarom goed om kaders te geven aan de les waar over levensbeschouwelijke thema's wordt gesproken.

Naast de specifieke manier van omgaan met levensbeschouwelijke thema's die kenmerkend zijn voor de 2-kader leerling en in grote mate ook de andere leerlingen, zijn er ook de algemene kenmerken voor de 2-kader leerlingen. In de literatuur zijn veel verschillende kenmerken te vinden. In dit onderzoek zijn een aantal belangrijke verwerkt: (vmbo-venster, .) (Stormink, 2014)

- De leerling kan zich ongeveer 20 minuten concentreren op één activiteit. Als het langer duurt, zal zijn aandacht verslappen en zal hij niet meer optimaal deelnemen aan de les;
- De leerling gelooft in zijn eigen kunnen, daardoor is het een volhouder. Dit is goed te stimuleren tijdens opdrachten die de leerling moet maken. Hij zal dan niet zomaar opgeven maar zich willen bewijzen;
- De leerling staat open voor de inbreng van anderen. Dit betekent dat hij zich wil spiegelen en dat een groepsgesprek of een debat goed mogelijk is;
- De leerling is in staat een eigen mening te formuleren en deze te verdedigen. Dit houdt in dat de docent dit kan stimuleren door onderwerpen aan te geven waar de leerling zich op bezint;
- De leerling kan goed zelfstandig werken maar hij moet wel het nut weten. Als de leerling niet weet waarom hij werkt zal hij niet gemotiveerd zijn en op zoek gaan naar het nut;
- De leerling heeft behoefte aan feedback, zodat hij weet of hij op de goede manier werkt.
- De leerling heeft behoefte aan rust en structuur. Dit geeft rust en veiligheid;

- De leerling kan goed voor zichzelf opkomen. Dit betekent dat de docent de leerling kan uitdagen, zodat hij gestimuleerd wordt om zijn eigen mening te geven;
- De leerling is in zijn vrije tijd druk met vrienden, activiteiten en hobby's. Dit betekent dat de onderwerpen die hij hier meemaakt onderwerpen zijn die hij op school bespreekt;
- De leerling kan in een betoog feiten, meningen en vooroordelen onderscheiden;
- De leerling kan voorspellen wat het effect is van zijn handelen. Dit betekent dat hij hier aanspreekbaar op is. De docent kan hier op inspelen door te werken met een casus waarbij de leerling door moet denken op zijn eigen handelen;
- De leerling kan reflecteren op zijn eigen handelen. Dit betekent dat op levensbeschouwelijke keuzes gereflecteerd kan worden en dat dit gecombineerd kan worden door te kijken naar het handelen in de toekomst.

In bovenstaande opsomming worden een aantal specifieke handreikingen gegeven om op een goede manier de les in te vullen, zodat de leerling gestimuleerd wordt in zijn levensbeschouwelijke vorming. Het blijft belangrijk dat zowel de eerder benoemde punten als relatie echtheid gecombineerd worden met deze punten. Als deze punten worden gebruikt als een trucje om de leerlingen mee te nemen zal dit niet goed lukken. Het relationele en het echte blijft van onmisbaar belang als basishouding. Naast deze basishouding is het goed om deze punten te hanteren, omdat deze iets zeggen over de manieren van leren van de 2-kaderleerling.

Praktijk

Zoals in de literatuur is te lezen is de leerling gebaat bij echtheid. De leerling wil over levensbeschouwelijke thema's praten, maar als dit afstandelijk en onecht gebeurt, zal hij zich niet veilig voelen en heeft dit ook geen zin. De leerlingen geven in de enquête ook aan dat ze behoefte hebben aan deze echtheid. Als docent ben je niet altijd bij machte om de leerlingen iets over zichzelf te laten vertellen, maar je kunt wel een sfeer van openheid creëren. Dit begint met het open zijn over je eigen persoonlijk leven. Je kunt iets delen over je geloof of over de twijfels die je hebt over bepaalde levensvragen. Een groot deel van de leerlingen geeft aan dit belangrijk te vinden. Ongeveer de helft van de klas heeft hier behoefte aan. Als de docent openheid geeft over zijn eigen leven kan dit zorgen voor een sfeer van openheid in

heel de klas. Wel is het dan belangrijk dat de leerlingen weten dat de docent openheid van hen waardeert om hun mening.

Naast het zelf iets delen over je geloof als docent is het ook erg belangrijk om een open en veilige sfeer in de klas te creëren. Op dit moment voelt 85% zich vaak of altijd veilig in de klas, maar ook 9% voelt zich nooit veilig. Naast dat ze zich wel of niet veilig voelen zien we dat slechts 36% aangeeft vaak of altijd zijn of haar persoonlijke vragen of problemen in de klas durft te bespreken. Hierbij is het zo dat nooit iedereen dit zal durven en dit is ook niet wenselijk. Toch geeft het aan dat niet iedereen zich veilig genoeg voelt om echt iets van zichzelf te laten zien.

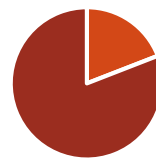
Het is van belang voor een open discussie of gesprek waarbij de leerling iets van zichzelf laat zien, de sfeer hier naar is. Dit kan gecreëerd worden door de orde en structuur in de les of door de houding van de docent. Net is

geconcludeerd dat een onderdeel hiervan is dat de docent open is over zijn eigen leven. Daarnaast is het belangrijk dat leerlingen zich veilig voelen bij de docent. Ze moeten weten dat als ze levensvragen of problemen aan de orde stellen, de docent hen serieus neemt. Momenteel voelt 19% zich niet serieus genomen en zal ook niet meedoen in deze openheid. Dit puur doordat de docent (die de leiding in de klas heeft) geen goede basishouding aanneemt richting de leerlingen.

Als docent is het naast open zijn en leerlingen serieus nemen ook van belang dat hij laat zien dat hij waardeert wat de leerling doet. Op dit moment geeft 66% van de leerlingen aan dat docenten hen altijd tot vaak waarderen als ze hun mening geven en slechts 6% geeft aan dat de docent dit nooit doet en 28% dat de docent dit soms doet. Dit betekent dat veel leerlingen wel zien dat de docent hen waardeert. Dit is heel erg belangrijk, omdat dit gaat om het rationele vlak tussen de leerling en de docent. De leerling moet een drempel over als hij zijn eigen mening wil vertellen omdat hij zich kwetsbaar opstelt. Als de docent laat zien dat dit gewaardeerd wordt, zal de leerling dit een volgende keer weer durven te doen en zo zal zijn ontwikkeling gestimuleerd worden. Het is dus in elke werkvorm belangrijk om oog te hebben voor de leerling en voor de momenten waarop de leerling zich kwetsbaar op durft te stellen en hier waarderend op te reageren.

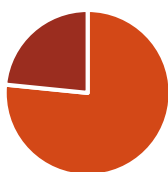
Ik ben bang dat een docent mij niet serieus neemt als ik hem mijn problemen of levensvragen vertel

■ Ja ■ Nee

Naast de houding die de docent op relationeel vlak aan neemt, is de kader-leerling gebaad bij orde en structuur. Op de school waar deze enquête is uitgevoerd is een aantal jaar geleden een profiel opgesteld waarin je kunt zien in welk klimaat kader-leerlingen het beste leren en ook de literatuur geeft hier veel handvaten voor. Om te zien of deze handvatten nog actueel zijn is in de enquête gekeken naar wat de leerlingen prettig vinden als het gaat om orde en structuur.

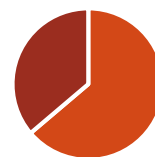
Ik weet het liefste waar ik aan toe ben in de les. Dat ik weet wat we wanneer gaan doen

■ Ja ■ Nee

Een deel van de leerlingen (64%) vindt verrassingen en onverwachte zaken in de les fijn. Verrassend en onverwachts zijn kan als effect hebben om de leerlingen te boeien en snel te betrekken bij het onderwerp. Toch is ook te zien dat veel leerlingen het niet fijn vinden, omdat ze niet weten waar ze aan toe zijn. Daarom is het belangrijk om dit niet te vaak te doen en om na een onverwachte wending wel weer duidelijkheid te creëren. Als in de enquête vervolgens wordt gevraagd of de leerlingen willen weten waar ze aan toe zijn, geeft 77% aan dat ze dit graag willen. We zien dus dat deze resultaten elkaar tegenspreken.

Ik vind lessen met veel verrassingen en onverwachte dingen fijn

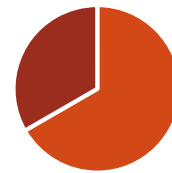

■ Ja ■ Nee

Daarom is het belangrijk om van de duidelijke en voorspelbare basishouding uit te gaan en af en toe een verrassend effect te gebruiken om de leerlingen te boeien.

Een meerderheid van de leerlingen geeft ook aan dat ze het fijn vinden om te weten wat de klassenregels zijn en wat de gevolgen zijn als ze zich hier niet aan houden. Daarnaast geeft een meerderheid aan dat ze het fijn vinden als de docent zijn eigen regels ook nakomt. Dit betekent dat de leerlingen gebaat zijn bij duidelijkheid en betrouwbaarheid. Als de docent zijn eigen afspraken niet nakomt en de consequenties niet uitvoert, is hij niet betrouwbaar. Daardoor weten de leerlingen niet waar ze aan toe zijn en zal dit de les schaden. Ook weten de leerlingen tijdens de werkvorm niet waar ze aan toe zijn en zullen ze zich minder snel op hun gemak voelen en een open houding aan durven nemen. Daarom is het belangrijk dat de docent zijn eigen regels duidelijk heeft en nakomt.

Ik wil graag weten wat de regels zijn in de klas en wat er gebeurt als ik hier tegen in ga

■ Ja ■ Nee

Niet al de leerlingen voelen zich veilig om echt open te zijn in de klas. Het is niet haalbaar om alle leerlingen zich altijd veilig te laten voelen, maar het is wel goed om steeds meer veiligheid na te streven. Hiervoor zijn openheid van de docent, het serieus nemen van de leerlingen en het waarderen van de leerlingen belangrijke basishoudingen om een goede open sfeer te creëren. Naast deze basishoudingen is het belangrijk dat de manier waarop de les aangeboden wordt ook veilig is voor de leerlingen. Ze willen graag weten waar ze aan toe zijn en de docent moet ook zijn eigen afspraken nakomen. Dit zorgt er voor dat de docent betrouwbaar is en dat hij de leider is in de les.

Conclusie

Vanuit het onderzoek zijn samenvattend een aantal conclusies trekken die antwoord geven op de onderzoeksvraag

Bij het vak levensbeschouwing draait het om de vraag hoe de leerling een visie ontwikkelt op zichzelf en op zijn omgeving. Hij leert hier het leven te beschouwen en zichzelf te verhouden tot de ander. Kennis over zichzelf en de ander (bijvoorbeeld de religies) zijn onderwerpen die de leerling helpen om zichzelf en de ander te begrijpen en om zich een visie te vormen op levensbeschouwelijke thema's (hoofdstuk 1).

Voor leerlingen in een 2-kaderklas is het erg belangrijk om bij een groep te horen. Deze groep is een omgeving waarin hij zich vrijuit kan bewegen en waarin hij kan oefenen voor het leven later. De leerling vindt het erg belangrijk dat hij en de groep waarbij hij hoort erg belangrijk zijn. Deze groepen kunnen vrienden, klasgenoten, sportgenoten of andere mensen zijn waarmee de leerling zich verwant weet (hoofdstuk 1).

De 2-kaderleerling bevindt zich een de ontwikkelingsfase waarin hij een visie op zijn omgeving begint te ontwikkelen. Hij doet dit vooral in de groepen waarin hij zich bevindt en deze groepen leren hem hoe hij in de maatschappij zich moet verhouden tot de regels die daar gelden. In deze fase kan de leerling zich inleven in anderen en zo kan hij begrijpen waarom en hoe een ander naar de wereld kijkt. Daarnaast gaat de leerling abstract en logisch denken, waardoor hij verbanden kan leggen tussen gebeurtenissen en tussen verschillende visies op het leven. Ten slotte gaat de leerling de betekenis van symbolen begrijpen en hecht hij hier ook waarde aan. Het godsbeeld van de leerling ontwikkelt zich van een afstandelijk en vastomlijnd godsbeeld naar een relationeel godsbeeld (hoofdstuk 1).

Het begripsvermogen van de leerling neemt toe en hij kan zich levensbeschouwelijk verwoorden. Dit helpt hem met het verder ontwikkelen van een levensbeschouwelijke visie. De wereld van de leerling verbreedt zich en de leerling krijgt meer interesse in problematiek in de wereld. De leerling gaat hier ook steeds meer verbanden tussen zien. De leerlingen worden echter vooral geraakt door zaken die dicht bij hen komen en die direct een appél op hen doen (hoofdstuk 2).

Leerlingen zijn in deze leeftijdsfase vaak erg onzeker over zichzelf en zoeken naar zekerheid in de groep. Dit zorgt echter voor meer onzekerheid, omdat ze willen weten wat hun positie is in de groep (hoofdstuk 2).

Leerlingen vinden het leuk om over levensbeschouwelijke zaken na te denken en om zich een mening te vormen over deze onderwerpen. Naast het vormen van een mening is de leerling er op uit om zijn mening te spiegelen aan die van een ander. Deze ander kunnen docenten, ouders, vrienden, klasgenoten of anderen zijn waar hij mee in contact staat. Door dit spiegelen leert de leerling wat de ander vindt en zo kan hij zijn visie verder ontwikkelen (hoofdstuk 2).

Leerlingen die religieus zijn (aangesloten bij een geloof en dit ook praktiseren) vinden hun religie een belangrijke bron in het vormen van een visie op het leven. Imams of dominees hebben hier ook een invloedrijke rol. Leerlingen die niet-religieus zijn opgevoed en/of aangesloten zijn bij een religie vinden deze bronnen niet relevant voor het vormen van hun levensvisie. Er ontstaat een kloof tussen deze leerlingen, omdat ze aan dezelfde bron een tegenovergestelde waarde hangen (hoofdstuk 2).

Leerlingen gaan vaak nadenken over levensvragen als ze een bestaanservaring hebben. Met een bestaanservaring wordt bedoeld dat er een gebeurtenis plaats vindt die de leerling aan het nadenken zet

en die indruk maakt. Leerlingen worden aan het nadenken gezet, doordat de groep hen hiertoe dwingt. Bepaalde onderwerpen kunnen een rol gaan spelen in een vriendengroep of in een klas en de leerling wordt hier mee geconfronteerd en zal hier over nadenken omdat de groep dit doet (hoofdstuk 3).

Voor leerlingen is de opvoeding thuis erg belangrijk. Hoe thuis tegen het leven aan wordt gekeken, wordt in eerste instantie overgenomen en de leerling spiegelt deze visie op school en in zijn vriendengroep. School en andere groepen waarin de leerling zich begeeft, zorgen er voor dat deze mening zich verankert, verbreedt of dat de mening aangepast wordt. De basisvisie van waaruit de leerling naar nieuwe onderwerpen kijkt komt voort uit de opvoeding (hoofdstuk 3).

De 2-kaderleerling is afhankelijk van zijn omgeving om tot levensbeschouwelijk ontwikkelen te komen. Deze leerling zal niet door middel van lezen en studeren (van filosofie etc.) tot een wereldvisie komen, maar mensen en gebeurtenissen zetten hem aan het nadenken. Informatie krijgt hij ook van de mensen om hen heen. Docenten hebben hier de taak om de leerling van goede kennis te voorzien, zodat de leerling een eerlijke visie kan ontwikkelen (hoofdstuk 3).

Leerlingen willen zich spiegelen aan mensen die gezag over hen hebben (ouders, leraren). Op deze manier leert hij wie hij is en hoe hij zich moet gedragen tegenover de ander. Bij dit uitprobeergedrag hoort het dat de leerling het gezag uitprobeert om te zien of de regels wel echt regels zijn en hoe hij zich hiertoe dient te verhouden. Ouders zijn belangrijke opvoeders, daarom is het goed dat ouders en school met elkaar in contact zijn over (gedeelde) waarden en normen. Het is verder belangrijk dat de docent een goede band heeft met de leerling, zodat de leerling weet dat hij fouten mag maken en zich mag spiegelen (hoofdstuk 3).

De leerling heeft behoefte aan docenten die open en puur zijn. Dit houdt in dat de docent zaken uit zijn eigen leven durft te delen met de leerling. Dit stimuleert openheid bij de leerling en de leerling zal zich kunnen spiegelen aan wat de docent hem verteld en hier een eigen visie op vormen. Het is belangrijk dat de docent de leerling serieus neemt en niet afwijst. Afwijzing blokkeert de open houding van de leerling waardoor hij zich niet goed kan ontwikkelen (hoofdstuk 4).

De 2-kaderleerling heeft behoefte aan structuur en duidelijkheid. Op deze manier weet hij wat er van hem wordt verwacht en wat hij aan de docent heeft. Dit zorgt voor een veilige sfeer waarin deze leerling prettig werkt (hoofdstuk 4).

Aanbevelingen.

Vanuit de conclusies zijn de volgende aanbevelingen tot stand gekomen:

Het is belangrijk om in de werkvormen rekening te houden met het vormend karakter van het vak levensbeschouwing. De leerling heeft wel kennis nodig om tot deze vorming te komen, maar de werkvormen dienen vooral aan de visieontwikkeling van de leerling bij te dragen.

2-kaderleerlingen werken graag in groepen. Het is daarom goed om regelmatig werkvormen toe te passen die de nadruk leggen op dit groepswerk. De leerling zal hier leren om goed samen te werken en om te functioneren in een groep.

Om de leerling goed in een groep te laten functioneren is het belangrijk om als docent zorg te dragen voor een veilige omgeving. Zo durft de leerling zich in te zetten en actief mee te doen in de groep en zal hij tot verdere visievorming komen. Het is daarom goed om aan het begin van het jaar openingsspellen te gebruiken als werkvorm waardoor de leerlingen elkaar beter leren kennen. Daarnaast is het raadzaam om zaken die het veilige klimaat in de weg staan te benoemen in de klas zodat de leerlingen weten dat de docent hier aandacht voor heeft.

Leerlingen kunnen in deze fase verbanden leggen tussen gebeurtenissen en tussen verschillende levensvisies. In de werkvormen kan hier aandacht aan geschonken worden door de actualiteit bij de les te betrekken.

Naast het aanbieden van werkvormen die passen bij de 2-kaderleerling, is het belangrijk om oog te hebben voor de onzekere leerling. Als een leerling onzeker is, dan is de werkvorm niet de reden waarom de leerling slecht levensbeschouwelijk ontwikkelt, maar gaat het om de houding van de leerling. Door de leerling positief te benaderen kan je hem helpen om meer zelfverzekerd te worden. Als de onzekerheid een extremere vorm aanneemt, is het raadzaam contact op te nemen met de mentor zodat de leerling hierin verder begeleid kan worden.

Leerlingen vinden het leuk en uitdagend om een mening te vormen en hierover te discussiëren met groepsgenoten of om juist naar de meningen van anderen te luisteren. Het kan goed zijn om eerst in kleine groepen stellingen te bespreken en vervolgens in klassikaal verband deze stellingen te bespreken. Dit heeft als voordeel dat iedere leerling zijn mening kan verwoorden en dat ze in een bredere groep de mening van klasgenoten en docent horen en hier hun eigen mening aan kunnen spiegelen.

Het is belangrijk om de waardering voor religie en religieuze bronnen duidelijk uit te leggen aan de klas, zodat de kloof tussen gelovige en niet-gelovige leerlingen minder groot wordt. Zo ontstaat er meer respect en begrip binnen de klas. Andersom kan ook een aandachtspunt zijn in de klas. Dan is het goed om uit te leggen waarom niet-gelovige leerlingen weinig tot geen waarde toekennen aan religieuze bronnen.

Zorg voor een goede band tussen de docent en de leerlingen. Zorg dat de docent de leerling kent, zodat er aangesloten kan worden bij zijn belevingswereld. Zo is de leerling meer betrokken bij de les, omdat er voor hem relevante thema's worden besproken.

Het is goed dat de docent zich realiseert dat de leerling de visie op de wereld vanuit zijn opvoeding heeft meegekregen en dat dit de basisvisie is waar vanuit de leerling de wereld beziet en duidt. Het is

belangrijk dat de docent deze visie respecteert en de leerling begeleidt in het vormen van een eigen visie.

De klas moet een omgeving zijn waarin de leerling de regels mag overtreden. Dit klinkt raar, omdat er regels zijn en deze gehandhaafd dienen te worden, maar toch is het van belang dat de mogelijkheid tot uitprobeergedrag er is. Dit betekent niet dat er geen straffen uitgedeeld mogen worden (dit moet dan juist wel), maar de leerling moet er van op aan kunnen dat de band tussen hem en de docent niet beschadigd wordt. Zo mag hij ontdekken hoe hij zich dient te verhouden tegenover gezag en groespregels. Dit is een wezenlijk onderdeel van het volwassenwordingsproces.

Durf als docent zaken uit je eigen leven te delen met de leerlingen en je eigen levensvisie tegen ze te vertellen. Ook de zaken waar je als docent geen antwoorden op hebt, kunnen met de leerlingen gedeeld worden. Wees eerlijk en open richting de leerlingen. Deze puurheid daagt de leerlingen uit om ook open en eerlijk te zijn in de les. Daarnaast heeft de docent een voorbeeldfunctie. Door open en eerlijk te zijn laat de docent zien wie hij is en wat hij van zaken vindt. Op deze manier kan hij als inspiratie voor de leerling dienen.

Voor 2-kaderleerlingen is het erg belangrijk om te zorgen voor duidelijke regels en duidelijke consequenties in de klas. Leerlingen weten wat er van hen verwacht wordt en dit zorgt voor een veilige sfeer in de klas. Het kan helpen dat de docent zijn regels en de consequenties aan het begin van het jaar duidelijk uitlegt en deze vanaf het begin van het jaar duidelijk handhaaft.

Bibliografie

B. Baarda, E. B. M. v. d. H. T. F. M. J. R. v. V. e. M. d. G., 2014. *Basisboek Methoden en Technieken, kwantitatief praktijkgericht onderzoek op wetenschappelijke basis*. Noordhoff Uitgevers: Groningen.

Bakker, H., 2016. *College OP 11*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.

Burggraaf, J. d. V., 2007. *Levensbeschouwelijk ontwikkelen, didactiek voor godsdienst/levensbeschouwing in primair onderwijs*. Hilversum: Kwintessens.

Commissie Kennisbasis Pabo, 2012. www.10voordeleraar.nl. [Online]

Available at:

https://10voordeleraar.nl/documents/kennisbases_pabo/advies_kb_geestelijke_stromingen.pdf
[Geopend 3 Mei 2016].

Ende, J. v. d. D. D., 2006. *De VMBO leerling, onderwijspedagogische en ontwikkelingspsychologische theoriën*. Amersfoort: CPS. onderwijsontwikkeling en advies.

Everaert, A. v. P. e. H., 2015. *Lessen in onderzoek, onderzoek in de onderwijspraktijk*. Amersfoort: Uitgeverij Agiel.

Fowler, J., 1981. *The Psychology of human development and the quest for meaning*, sl: sn

Jan Pieter Verckens, 2008. *Methoden en technieken van onderzoek*. Amsterdam: Pearson Education Benelux bv..

Leeuw, J. d., 2008. *Standpunt VMBO*. sl:Damon.

Lessen in orde, h. v. d. o., 2013. *Peter Teitler*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Ploeger, A. K., 1993. *Inleiding in de godsdienstpedagogiek*. Kampen: Kok.

Roeben, B., 2012. *Godsdienstpedagogiek van de hoop*. Den Haag: Acco Nederland.

Schepper, J. d., 2007. *Levensbeschouwelijk ontwikkelen*. Hilversum: Kwintessens Uitgevers.

Stormink, T. 3. H., 2014. *Leerlingprofiel 2-kader*. sl:sn

vmbo-venster, .. *vmbo-venster*. [Online]

Available at: <http://www.vmbo-venster.nl/Portals/0/documenten/diversen/Leerlingprofielen.pdf>
[Geopend 5 13 2016].

Bijlage 1: Resultaten Enquêtes

1. Ik ben erg onzeker over wat anderen van mij vinden

Ja 6,4%

Nee 93,6%

2. Ik durf niet over mijn problemen of levensvragen te praten in de klas, straks doen mijn klasgenoten mij nog meer pijn.

Ja 6,4%

Nee 93,6%

3. Ik denk vaak na over de 'grote' dingen uit het nieuws. Zoals oorlogen etc.

Ja 29,8%

Nee 70,2%

4. Ik kan goed fantaseren.

Ja 78,7%

Nee 21,3%

5. Ik wil me inzetten voor onrecht en oneerlijkheid in de wereld

Ja 38,3%

Nee 61,7%

6. Ik weet al wat ik later wil worden

Ja 57,4%

Nee 42,6%

7. Ik geloof dat er een hogere macht is.

Ja 27,7%

Nee 72,3%

8. Ik geloof dat er een God is

Ja 31,9%

Nee 66%

Niet beantwoord 2,1%

9. Ik bid wel eens

Ja 25,5%

Nee 74,5%

10. Ik ga regelmatig naar een kerk of moskee of ander gebouw van een geloof

Ja 25,5%

Nee 74,5%

11. Wanneer ga jij in je leven nadenken over levensvragen?

Bij ziekte 40,4%

Bij een overlijden 68,1%

Bij een mooie gebeurtenis 51,1%

Bij een geboorte 21,3%

Bij voetbal 19,1%

Niet beantwoord 4,3%

12. Ik kijk naar wat anderen vinden voordat ik een eigen mening vorm

Ja 27,7%

Nee 72,3%

13. Ik denk positief over mijzelf/ ik ben tevreden over mijzelf

Ja 80,9%

Nee 19,1%

14. Ik vind het belangrijk om bij een groep te horen

Ja 51,1%

Nee 46,8%

Niet beantwoord 2,1%

15. Ik kies mijn eigen vrienden uit

Ja 87,2%

Nee 12,8%

16. Thuis is voor mij een veilige omgeving

Ja 91,5%

Nee 8,5%

17. Ik heb thuis geleerd wat goed en fout is

Ja 91,5%

Nee 6,4%

Niet beantwoord 2,1%

18. Op school vorm ik een eigen mening

Ja 91,5%

Nee 8,5%

19. Deze personen zijn belangrijke voorbeelden voor mij

Ouders 93,6%

Vrienden 80,9%

Klasgenoten 17%

Teamgenoten 17%

broers/zussen 61,7%

Leraren 4,3%

Trainer 10,6%

Sporters 23,4%

Zangers 10,6%

Vloggers 8,5%

Dominee/Imam 12,8%

20. Hoeveel vrienden heb je waar je alles mee deelt.

geen 4,3%

1 6,4%

2 12,8%

3 6,4%

4 14,9%

5 8,5%

meer dan 5 46,8%

21. Ik vind het belangrijk dat leraren mij waarderen

Ja 80,9%

Nee 19,1%

22. Vrienden helpen mij om antwoorden te vinden op mijn levensvragen

Ja 59,6%

Nee 36,2%

Niet beantwoord 4,3%

23. Het is belangrijk dat een leraar interesse in mij heeft. Ook over zaken buiten de les

Ja 53,2%

Nee 46,8%

24. Mijn ouders geven mij zelfvertrouwen

Ja 87,2%

Nee 8,5%

Niet beantwoord 4,3%

25. Ik vind het belangrijk dat een leraar iets persoonlijks uit zijn eigen leven zegt in de les.

Ja 48,9%

Nee 51,1%

26. Ik ben bang dat een docent mij niet serieus neemt als ik hem mijn problemen of levensvragen vertel

Ja 19,1%

Nee 80,9%

27. Ik vind lessen met veel verrassingen en onverwachte dingen fijn

Ja 63,8%

Nee 36,2%

28. Ik weet het liefste waar ik aan toe ben in de les. Dat ik weet wat we wanneer gaan doen

Ja 76,6%

Nee 23,4%

29. Ik wil graag weten wat de regels zijn in de klas en wat er gebeurt als ik hier tegen in ga

Ja 66%

Nee 34%

30. Docenten die hun eigen regels goed nakomen vindt ik fijn

Ja 76,6%

Nee 23,4%

31. Ik durf mijn problemen en persoonlijke vragen open in de klas te bespreken

Altijd 14,9%

Vaak 21,3%

Soms 46,8%

Nooit 17%

32. Ik kan mijn eigen mening goed verwoorden

Altijd 55,3%

Vaak 25,5%

Soms 14,9%

Nooit 4,3%

33. Ik kan mijn eigen mening in de groep goed verdedigen

Altijd 57,4%

Vaak 34%

Soms 6,4%

Nooit 2,1%

34. Mensen om mijn heen waarderen mij

Altijd 36,2%

Vaak 46,8%

Soms 14,9%

Nooit 2,1%

35. Horen in een groep geeft mij eigenwaarde, ik voel mij gezien en gewaardeerd.

Ja 53,2%

Verschilt per groep 34%

Nee 12,8%

36. Leraren helpen mij een eigen mening te vormen

Altijd 8,5%

Vaak 29,8%

Soms 31,9%

Nooit 29,8%

37. Ik geloof dat wat mijn ouders zeggen over levensbeschouwing waar is

Ja 34%

Soms 36,2%

Nee 27,7%

Niet beantwoord 2,1%

38. Ik geloof dat wat mijn leraren zeggen over levensbeschouwing waar is

Ja 25,5%

Soms 40,4%

Vaak 4,3%

Nooit 27,7%

Niet beantwoord 2,1%

39. Ik geloof dat wat de dominee/imam zegt over levensbeschouwing waar is

Ja 23,4%

Soms 14,9%

Vaak 8,5%

Nooit 53,2%

40. Ik probeer de regels van mijn ouders en de leraren uit

Ja 31,9%

Soms 40,4%

Vaak 19,1%

Nooit 6,4%

Niet beantwoord 2,1%

41. Mijn docenten waarderen het als ik mijn mening geef

Ja 34%

Vaak 31,9%

Soms 27,7%

Nooit 6,4%

42. Ik voel mij veilig en prettig in de klas

Ja 72,3%

Vaak 14,9%

Soms 4,3%

Nooit 8,5%

Bijlage 2: Samenvatting

Bij het vak levensbeschouwing draait het om de vraag hoe de leerling een visie ontwikkelt op zichzelf en op zijn omgeving. Om antwoord te vinden op de vraag hoe 2-kaderleerlingen op een goede manier tot visie ontwikkelen kunnen komen is zijn er een aantal zaken die daarbij een rol spelen.

Voor leerlingen in een 2-kaderklas is het erg belangrijk om bij een groep te horen. Deze groep is een omgeving waarin hij zich vrijuit kan bewegen en waarin hij kan oefenen voor het leven later. Leerlingen kunnen in deze leeftijdsfase onzeker zijn omdat men zoekt naar de positie in de groep. 2-kaderleerlingen vinden het leuk om over levensbeschouwelijke zaken na te denken en om zich een mening te vormen. Naast het vormen van een mening is de leerling er op uit om zijn mening te spiegelen aan die van een ander. Deze ander kunnen docenten, ouders, vrienden, klasgenoten of anderen zijn waar hij mee in contact staat (de ouders zijn hierin het belangrijkste!). Door dit spiegelen leert de leerling wat de ander vindt en kan zo zijn visie verder ontwikkelen. Het is raadzaam voor een docent om in zijn werkvormen de groep een belangrijke plaats te geven en om met meningsvorming bezig te zijn. Discussie en stellingen kunnen hier goed van toepassing zijn.

De 2-kaderleerling bevindt zich een de ontwikkelingsfase waarin hij een visie op zijn omgeving begint te ontwikkelen. In deze fase kan de leerling zich inleven en begrijpt waarom en hoe de ander naar de wereld kijkt. Daarnaast gaat de leerling abstract en logisch denken, waardoor hij verbanden legt tussen gebeurtenissen en verschillende visies op het leven. Ook gaat de leerling de betekenis van symbolen begrijpen ziet hij de waarde hiervan. Het godsbeeld van de leerling ontwikkelt zich van een afstandelijk en vastomlijnd godsbeeld naar een relationeel godsbeeld. Aan het stellen van levensvragen gaat vaak een bestaanservaring vooraf. Dit is een ervaring die gekoppeld is aan een gebeurtenis die indruk heeft gemaakt bij de leerling.

Leerlingen die religieus zijn opgevoed vinden hun religie een belangrijke bron in het vormen van een visie op het leven. Geestelijken hebben hier een invloedrijke rol. Leerlingen die niet-religieus zijn opgevoed zijn bij een religie vinden deze bronnen vaak niet relevant voor het vormen van hun levensvisie. Er ontstaat een kloof tussen deze leerlingen, omdat ze aan dezelfde bron een tegenovergestelde waarde hangen.

De leerling heeft behoefte aan docenten die d zaken uit zijn eigen leven eerlijk durft te delen met de leerling. Het is daarnaast belangrijk dat de docent de leerling serieus neemt en niet afwijst. Afwijzing blokkeert de open houding van de leerling waardoor hij zich niet goed kan ontwikkelen.

Voor 2-kaderleerlingen is het erg belangrijk om te zorgen voor duidelijke regels en consequenties in de les. Leerlingen weten wat er van hen verwacht wordt en dit zorgt voor een veilige sfeer in de klas. Het kan helpen dat de docent zijn regels en de consequenties aan het begin van het jaar duidelijk uitlegt en deze vanaf het begin duidelijk handhaaft.